

Tartu Ülikool

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Uusima aja osakond

Eimar Tärk

**1919. aasta Muhu- ja Saaremaa mäss ning selle kuvandid eestikeelses
ajakirjanduses perioodil 1919-1940**

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Aigi Rahi-Tamm, PhD

Tartu 2017

Sisukord

Sissejuhatus	2
1. 1919. aasta Muhu- ja Saaremaa mäss	8
1.1 Mässu käik	9
1.2 Mässu põhjused	11
1.3 Mässu järelkajad	15
2. Muhu- ja Saaremaa mässu kuvandid ja nende analüüs	19
2.1. Ametlik kuvand	20
2.1.1. Sisu	20
2.1.2. Argumentatsioonistrateegiad	21
2.1.3. Keeleline teostus	23
2.1.4. Järeldused	24
2.2. Kohalik kuvand	26
2.2.1. Sisu	26
2.2.2. Argumentatsioonistrateegiad	28
2.2.3. Keeleline teostus	29
2.2.4. Järeldused	30
2.3 Enamlik kuvand	32
2.3.1. Sisu	33
2.3.2. Argumentatsioonistrateegiad	34
2.3.3. Keeleline teostus	35
2.3.4. Järeldused	37
Kokkuvõte	38
Summary	41
Kasutatud materjalid	42
Lisad	45

Sissejuhatus

1919. aasta veebruaris Saare- ja Muhemaal toimunud mässu on nimetatud üheks traagilisemaks episoodiks Eesti Vabariigi ajaloos. Traagilisi sündmusi on käsitletud aga tihti peale just niimoodi, kuidas on käsitlejale enesele ja tema kaaskonnale sobilikum. Teisisõnu kujundavad ajaloolise sündmuse diskursuseid võimuvahekorrad, mis määravad ära, mismoodi tuleb ühes või teises diskursuses teksti luua ning mõtestada, nagu on ütelnud Stefan Wehmeier.¹ Stephen Rigby järgi kaldub sealjuures osapool, kes on võimuvahekorras kõrgemal, jätma oma käsitlemise ja retooriliste vormide kohta rohkem teavet, kui sellele käsitlemisele mingit vastuseisu osutav subjekt, kuid ajaloolase ülesandeks on tähele panna kogu diskursuste spektrit.² Ka 1919. aasta Muhu- ja Saaremaa mässust kui ajaloolisest sündmusest on nüüdseks peaaegu sajandi jooksul loodud mitmeid diskursuseid, mis mõjutavad sündmuse uurimist.

Pärast mässu toimumist on sündmusest kirjutatud mitmest erinevast ning kohati radikaalsest poliitilisest vaatepunktist ning seetõttu on selget pilti juhtunust saada on keeruline. Kohati vastuolulised on ka teemakohased teaduslikud uurimused. Käesolev töö keskendub perioodile mässu toimumisest 1919. aastal kuni võimupöördeni 1940. aastal, et juhtida tähelepanu Saaremaa sündmusi käsitlevates vabariigiaegsete kirjutiste erinevatele diskursustele. Nimelt on viimasel ajal 1920. ja 1930. aastatel avaldatud Saaremaa mässu käsitletud rohkelt kasutust leidnud, kuid samas tunduvad need olevat usaldusväärse aspektis nõukogudeaegsete kallutatud käsitlemise taustal teatud eelisseisundisse tõstetud.³ Uurimuse aluseks on tollane ajakirjandusmaastik, kuna artiklites avalduvad erinevad vaatenurgad laialdasemalt kui kirjanduses, samuti on ajaleheartiklid hetkel paremini kättesaadavad. Töö eesmärgiks on ajakirjanduse põhjal

¹ **Wehmeier**, S. *Historiography (and Theory) of Public Relations History. Perspectives on Public Relations History and Historical Theorization: Other Voices.* (toim. T. Watson). Basingstoke: 2015. lk 93.

² **Rigby**, S. H. *History, Discourse, and the Postsocial Paradigm: A Revolution in Historiography? Postsocial History: An Introduction.* (toim. M. A. Cabrera). Lanham: 2004. lk 120.

³ Piret Hiie magistr töö näitel.

luua Muhu- ja Saaremaa mässuga seotud erinevate osapoolte hinnangute, vaadete ja nendes esinevate võimalike liialduste orientiir, et soodustada teema edasist uurimist poliitiliselt neutraalsemas võtmes.

Historiograafia

1919. aasta Muhu- ja Saaremaa mässu on küll uuritud, kuid ajalooteaduslikke käsitlusi sellest on vaid üksikuid. Pigem enamlikust vaatevinklist on mässu põhjustest kirjutanud Viktor Kingissepp⁴ ja Aleksander Valtin.⁵ Viktor (ka Victor) Neggo, kes mässu ajal oli Ajutise Valitsuse Saaremaa komandandi ametis, on sündmust iseseisvalt uurinud ning avaldanud lisaks vihikule mässuga seotud maaküsimuse kohta⁶ veel mitmeid artikleid ajakirjanduses, mida käesolevas uurimuses allikmaterjalina kasutatakse, kuid mis oma kohatiste radikaalsete hinnangute kiuste väärriks ühtseks teoseks koondamist.⁷ 1930. aastal avaldas ka mässu erakorralise uurimiskomisjoni liikmeks olnud Eduard Kübarsepp kirjatüki Saaremaa sündmuste kohta.⁸ Baltisaksa perspektiivist on mässust kirjutanud Oskar von Buxhoeveden.⁹ August Sunila, kes on Nõukogude perioodil ning vastavas võtmes Saaremaa mässu põhjalikult uurinud,¹⁰ annab detailse ülevaate mässu käigust mässajate perspektiivist, ning on teinud tohutu töö üksikisikute nimekirjadega, kuid esitab jäigalt ideoloogiliselt kallutatud hinnanguid ning toetub faktoloogias kohati ilukirjandusele. Mässu maaküsimusega seotud põhjuseid on ära märkinud Kersti Lust.¹¹ Vastuhakku üldiselt, selle poliitilisi tagamaid ja ka seotust enamliku parteiga on objektiivsust püüdlevast vaatenurgast analüüsinud Ago Pajur Vikerraadio sarjas *Eesti lugu*.¹² Piret Hiie on oma 2010. aastal kaitstud magistritöö põhjal avaldanud mässust

⁴ **Kingissepp, V.** *Iseseisvuse ikke all*. Peterburi: 1920.

⁵ **Valtin, A.** *Revolutsioon Saaremaal*. Leningrad: 1924.

⁶ **Neggo, V.** *Maaküsimus Saaremaal*. Tallinn: 1921.

⁷ 6-osaline artikliseeria 1934. aastal *Päevalehes*, 13-osaline artikliseeria 1939. aastal *Postimehes*.

⁸ **Kübarsepp, E.** Saaremaa mäss. *Mälestused iseseisvuse võitluspäevilt*. II köide. Tallinn: 1930.

⁹ **Buxhoeveden, O.** Der Kommunistenaufruf auf Oesel 1919. (toim. H. v. Hirschheydt) Baltische Hefte, XV. Hannover-Döhren: 1969.

¹⁰ **Sunila, A.** *Saaremaa töörahva ülestõus 1919. aastal*. Tallinn: 1954, peamiselt aga **Sunila, A.** *Saaremaa ülestõus 1919*. Tallinn: 1988.

¹¹ **Lust, K.** *Maaküsimus Saaremaal 1841-1919*. Tartu: 2003.

¹² **Pajur, A.** *Eesti lugu*. Vikerraadio: 14.02.2009. (fonoteegi nr. ASCDR-9971)

raamatu,¹³ mis annab küll Saaremaa sündmustest varasemast laiemat ülevaadet, kuid samas esitab mitmetes aspektides vastuolulisi vaateid. Taolise ebastabiilsuse üheks põhjuseks on ilmselt ka asjaolu, et suur osa vastavaid materjale on tugeva poliitilise alatooniga, ning seda mitte ainult nõukogudelikus käsitluses. Inglise keeles on teemat käsitlenud Uppsala ülikooli ajaloo- ja sotsiaalteadur Janne Holmén,¹⁴ sealjuures tähelepanu pöörates asjaolule, et rahvuslikku identiteeti peetakse Eestis ilmunud Saaremaa mässu teemalistes käsitluses siiani naturaalseks, mitte konstrueeritud fenomeniks. Saaremaa mässu kuvandit ja kasutamist massimeedias teadaolevalt sihipäraselt uuritud ei ole. Väga põhjaliku nimekirja väiksemate nõukogudeaegsete üllitiste ja artiklite kohta on esitanud August Sunila.¹⁵

Allikad

Teema piiritlemiseks on allikmaterjalina kasutatud leidnud viis eestikeelset ajalehte aastatest 1919-1940: *Postimees* ja *Päevaleht* kui ühed tollastest populaarsematest Eesti päevalehtedest, tööerakondlaste *Meie Maa* kui üks peamistest ja pikaajalisematest Saaremaa kohalikest ajalehtedest, Eesti Maarahva Liidu (hiljem Põllumeeste Kogude) väljaanne *Maaliit* ja Leningradis ilmunud *Edasi* kui eesti enamlaste häälekandja. *Postimees* oli tollal Eesti Rahvaerakonna häälekandja, *Päevaleht* ametlikult erapooletu ehk parteitu ning *Meie Maa* trükkis Saaremaal Tööerakonna ideid. Seega on näidetega esindatud nii kohalik (Saaremaa) kui üleriiklik meediasuund, samuti ka üpris lai poliitiline spekter. Peamiselt on materjalid valitud mässu aastapäevadel avaldatud artiklite hulgast, võimalusel on kasutatud ka Rahvusraamatukogu digitaalarhiivi otsinguvõimalusi ning erinevate autorite viiteid. Kokku leiab läbitöötamist sadakond artiklit. Mässu põhjuste ja järelkajade uurimisel leiavad kasutatust mitmed arhiivimaterjalid - Kominterni Eesti sektsiooni fondi¹⁶ on kasutatud selgitamiseks parteiliste enamlaste seotust Saaremaa mässuga, mässu järelkajade uurimisel on

¹³ Hiie, P. 1919. aasta mäss Muhu- ja Saaremaal. Kuressaare: 2010.

¹⁴ Holmén, J. ja Edquist, S. *Islands of Identity: History-writing and identity formation in five island regions in the Baltic Sea*. Stockholm: 2015.

¹⁵ Sunila, A. *Saaremaa ülestõus 1919*. Tallinn: 1988. lk 10-32 joonealustes.

¹⁶ ERAF.25. Kominterni Eesti sektsioon Leningradis 1917-1941.

kasutatud Kindralstaabi fondist sõjakontrollpunktide materjale,¹⁷ Ajutise Valitsuse informatsiooni,¹⁸ aga ka Vabadussõja Ajaloo Komitee,¹⁹ Saare maakonna Kaitseliidu ja Saarte Komandantuuri²⁰ ning Pääsküla vangilaagri materjale.²¹

Terminoloogia

Termin *kuvand* tähistab pilti, kujutlust, ettekujutust, mis tekib millegi või kellegi vaatlemise järel ning mis võib tihti illusoorne olla. Tekkinud pilt kannab endas informatsiooni ümbritsevast maailmast, kuid samas ei pruugi antud sõnum olla tegelikkusega ühtiv. Sellel võib olla kõverpeegli efekt, kuna sõnum läbib enamasti mitmed sotsiaalsed filtrid, luues lõpuks pseudorealsuse.²²

Kuna üheks analüüsitavaks aspektiks on ka ajaleheartiklites kasutatud mõisted ning keelekasutus, on tarvilik määratleda ka käesolevas uurimuses üldiselt kasutatud terminid. Paraku on teemakohased ajaloolised mõisted on poliitiliselt üsnagi kallutatud. Silmapaistvaimaks probleemiks siin on terminite *mäss* ja *üleštõus* (nendest tulenevalt ka *mässajad* ja *üleštõusnud*) kasutamine. Enamuses 1919. aasta Saaremaa sündmusi kajastavates tekstides, ka viimase aja teaduskirjanduses, on nimetatud mõisted tugevalt eristatud, kusjuures teist on kasutatud vaid jutumärkides ehk pigem sarkastiliselt.

Kindlasti on mõisted ise ka aja jooksul muutunud - eesti keeles võeti sõna *üleštõus* praeguses tähenduses kasutusele tõenäoliselt just enamlaste poolt 1920. aastatel ning kinnistus Eestis nõukogude okupatsiooni perioodil. Näiteks veel 1930. aastatel oli Eesti ajakirjanduses tundmatu mõiste *Jüriöö üleštõus* - selle asemel kasutati *Jüriöö vabadusvõitlust* või *Jüriöö mässu - üleštõusu* mainides räägitakse peamiselt Kristuse, soojaõhupallide, talivilja ja lennukite *üleštõusust*.²³ Samuti puudub aastatel 1932-1937

¹⁷ ERA.496. Kindralstaap 1918-1940.

¹⁸ ERA.31. Riigikantselei 1918-1940.

¹⁹ ERA.2124. Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon.

²⁰ ERA.81. Saare Maakonna Kaitseliit ja Saarte Komandantuur 1918-1920.

²¹ ERA.690. Pääsküla Sõjavangide Laager.

²² **Hiiemaa, K.** Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis* 12. Tartu: 2006. lk 18.

²³ Võttes aluseks Rahvusraamatukogu Digitaalarhiivi Eesti ajalehtede otsingu tulemused sõna *üleštõus* ja

avaldatud *Eesti Entsüklopeedias* sissekanne *ülestõus*.²⁴ Seda silmas pidades on käesolevas uurimuses üldkasutuses tarvitatud terminit *mäss*, selle sünonüümina ka mõistet *vastuhakk*.

Metodoloogia

Allikmaterjalides leiduvad vaatenurgad on väljaannete ja sisuelementide hõlmamise põhjal jaotatud kolme kuvandi alla, mis on nimetatud *ametlikuks*, *kohalikuks* ja *enamlikuks* kuvandiks. Nende olemust tutvustab lähemalt teine peatükk.

Mässu kuvandeid on analüüsitud toetudes Viini ülikooli lingvistikaproffessor Ruth Wodaki poolt rahvusliku identiteedi konstrueerimise uurimiseks kasutatud kriitilise diskursuseanalüüsi (*Critical Discourse Analysis*) ajaloo-alasele suunale ehk teisisõnu Wodaki diskursiajaloolisele meetodile.²⁵ Seda meetodit on Eesti ajaloo uurimise kontekstis kasutatud Tiiu Kreegipuu 1940. aasta juunipöördest Nõukogude Eesti ajakirjanduses loodud kuvandi analüüsimiseks,²⁶ mis on käesoleva töö metodoloogiliseks eeskujuks. Kuna Saaremaa mässu kuvand on potentsiaalselt seotud rahvuslikkuse ja üldiselt identiteedi küsimusega ning hõlmab mitmeid sarnaseid aspekte (mentaliteet, uskumine, enese kuuluvuse määratlemine), on võimalik meetod mõningase kohandamise järel tarvitusele võtta. Iga kuvandi raames on käsitletud sellele omaseid ning eripäraseid vaatenurki ning aspekte. Meetod võimaldab teemast selgema ning mõtestatuma ülevaate saamist, kaudsete eelarvamuslike motiivide-seoste esiletõstmise ning varjatud eesmärkide paljastamist.²⁷ Samuti on sel viisil parem mõtestada kuvandite konteksti.

mäss kohta.

²⁴ Esitatud ainult termin *ülestõusmine*, *teol.* > *surnute ülestõusmine*, *surematus*.

²⁵ **Wodak**, Ruth. The Discursive Construction of National Identity. *The Discursive Construction of National Identity* (toim. R. Wodak, R. de Cillia, M. Reisigl, K. Liebhart). Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009. lk 30-48.

²⁶ **Kreegipuu**, T. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960. *Tuna*, nr. 3/2007. lk 46-69.

²⁷ **Volt**, M. Kriitiline diskursianalüüs. Kasutamisevõimalusi teksti ja kultuuri uurimisel. *Vikerkaar*, nr. 12/1997. lk 57.

Diskursiajaloolise meetodi analüüsiaparaadis eristatakse kolme analüütilist tasandit: sisu, (argumentatsiooni) strateegiad ja keelelise teostuse (lingvistilise realisatsiooni) vormid. Siinkohal on kõik kolm tasandit iga kuvandi raames eraldi esitatud. Samas ei ole sisu strateegiatest alati eristatav või lahutatav.²⁸

Ruth Wodaki meetodis leiduvad strateegiad ehk psühholoogilise või poliitilise mõjutamise kavad jagunevad laias plaanis kolmeks makrostrateegiaks: konstrueeriv, teisendav ja hävitav/demonteeriv strateegia. Konstrueeriv strateegia kätkeb otseselt kuvandi loomist, alastrateegiana kuulub siia alla ka õigustamine. Teisendav strateegia taotleb retoorilisi muudatusi ühe kuvandi raames, mille käigus tekib aga uus kuvand. Hävitav või demonteeriv strateegia halvustab mõnd olemasolevat - konkureerivat kuvandit. Nende kolme suurema liigi alla mahub mitmeid väiksemaid strateegiaid, kusjuures erinevad strateegiad võivad olla tihedalt läbi põimunud.

Keelelise teostuse alla kuuluvad otsese väljendusega seotud aspektid, näiteks retoorilised küsimused, kaudkõne, jutumärkide kasutamine, rõhuasetused, omadussõnade kasutamine, lööksõnad ja muud lingvistilised detailid, mis väljendavad meelsust.²⁹

Töö struktuur

Käesolev uurimus koosneb kahest peatükist, millest esimene tutvustab Saaremaa mässu käiku, põhjuseid ning järelkajaid. Teine peatükk keskendub eestikeelses ajakirjanduses esinevate kuvandite ehk vaatenurkade ja tendentside analüüsile. Alapeatükkidena on eraldatud kolme kuvandi analüüsid.

²⁸ Wodak, R. 2009. lk 30-48.

²⁹ Wodak, R. 2009. lk 30-48.

1. 1919. aasta Muhu- ja Saaremaa mäss

Maailmasõja lõppemine tõi Eesti jaoks kaasa Saksa okupatsiooni kokkuvarisemise ning võimaluse asuda omariiklust üles ehitama, aga ka sõjalise ohu Venemaa poolt. 16. novembril 1918. aastal võttis Eesti Ajutine Valitsus vastu otsuse alustada Rahvaväe loomist. Eesmärgiks oli värvata 25 000 vabatahtlikku, kuid kahe nädalaga saadi kokku vaid 2200 meest - rahva seas oli levinud sõjatüdimus ning ei peetud ka võimalikuks võita sõda Venemaa vastu. Punaarmee rünnakuga Narvale 28. novembril algas Vabadussõda, samal ajal andis Maanõukogu Ajutisele Valitsusele erakorralised volitused teostada riigivõimu ilma kitsendusteta. Kuna vabatahtlikkuse alusel arvestatavat sõjalist jõudu kokku ei saadud, käivitati sundmobilisatsioon. Aastavahetuse paiku ohustas rindejoon otseselt Tallinna, Paidet, Põltsamaad, Viljandit ja Pärnut, kuid veebruari keskpaigaks oli Rahvavägi Narva, Valga, Võru ja Irboska vabastanud.³⁰ Saaremaal oodati mobilisatsiooni teostamiseks Suure väina kinnikülmumist.

³⁰ Pajur, A. Vabadussõda, Riikluse rajamine. *Eesti ajalugu VI: Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. (toim. S. Vahtre). Tartu: 2005. lk 28-29, 47.

1.1 Mässu käik

14. veebruaril 1919. said mobilisatsioonikäsu nelja Muhumaa ja Kirde-Saaremaa valla (Hellamaa, Muhu-Suure, Uuemõisa ja Maasi) kutsealused. Järgneval õhtul korraldati mitmel pool ärasaatmispidusid, nende seas teadaolevalt ka üks niinimetatud *salakoosolek*, millele ilmunud mehed relvi kandsid ning kokku leppisid, et sõjaväkke ei minda.³¹ Mäss puhkes pühapäeval, 16. veebruaril Kuivastus, kuhu mobilisatsioonialused mehed mandrile ärasaatmiseks kokku olid käsutatud. Mobiliseerimist oli korraldama määratud Kaitseliidu lipnik Arseni Jefimov (sündinud 1895 Hiiumaal kirikuõpetaja peres³²). Mõned kutsealustest käitusid rahutult ja provotseerivalt. Lipniku ähvarduse–korralekutsumise peale haarasid salakoosolekust osa võtnud mehed regedelt relvad ja Jefimov lasti maha.³³ Seejärel tapeti Jefimovil abiks olnud kirjutaja Karl Tammel ja metsavaht Aleksei Vaher. Neid, kes tahtsid omapead üle jää sõjaväkke minema hakata, ähvardati mahalaskmisega.³⁴ Järgemööda hakati üle võtma vallamaju ja postkontoreid, suurematele teedele ning mere äärde seati üles valvepostid. Mässajad asusid ise surmanuhtluse ähvardusel valdades mobilisatsiooni läbi viima ning Saaremaale, Kuressaare peale liikuma.³⁵

Kuressaarde jõudsid mässuteated selle puhkemise päeval – linna kaitseks kuulutati välja mobilisatsioon ja saadeti Tallinnasse telegramm abipalvega. 16. veebruaril suudeti mobiliseerida sadakond meest-koolipoissi, nendest pooled saksa rahvusest.³⁶ 17. veebruaril saadeti salk kaitseliitlasi-gümnasiste lipnik Bernhard Johanson juhatusel mässulistele vastu, et võimaluse korral mäss maha suruda. Laimjalas leidis aset tulevahetus vastuhakanutega ja linlaste väesalk tõmbus ümberpiiramise vältimiseks

³¹ **Hiiu**, P. 1919. aasta mäss Muhu- ja Saaremaal. Kuressaare: 2010. lk 50; **Sunila**, A. Saaremaa ülestõus 1919. Tallinn: 1988. lk 50.

³² EAA.1902.1.34. Apostelliku õigeuskikiriku Pühalepa koguduse meetrikaraamat. L4p.

³³ Seega oli Saaremaa mässu esimene ohver hiidlane.

³⁴ **Hiiu**, P. 2010. lk 50.

³⁵ Samas, lk 50-64.

³⁶ Samas, lk 67.

tagasi Upa küalani Kuressaare lähedal.³⁷ Linnas hakkas kaitset korraldama aasta algul Ajutise Valitsuse Saaremaa komissarina tööd alustanud Viktor Neggo, kes oli mässu puhkemise ajal Uuemõisa valda revideerimas.³⁸ 18. veebruaril jõudsid vastuhakkajad Upa külla, seadsid seal sisse staabi ning hakkasid Kuressaare vallutamist ette valmistama. Järgneva kahe päeva jooksul kogunesid täiendavad mässajate grupeeringud ka Vaiverele, Muratsisse, Kellamäe mõisa ja Loode kõrtsi juurde.³⁹ 18. veebruaril jõudis Muhumaale Tallinnast saadetud madrustest formeeritud karistussalk leitnant Jaan Klaari⁴⁰ juhtimisel. Vastuhakanute peajõududega kohtuti 21. veebruaril Upa külas, valitsusvägede ilmumine oli neile üllatuseks. Segaduses mässajad võeti kuulipildujatule alla, üks kuni poolteist tundi kestnud lahingus hukkus sadakond vastuhakanut, teist samapalju võeti vangi. Karistussalklastest hukkus üks mees, kaks said kergesti haavata.⁴¹ Samal ajal asus Kellamäel paiknenud vastuhakanute grupeering varem Upa staabist saadud plaani kohaselt Kuressaare peale tungima. Neile saadeti vastu kolm kuulipildujakomandot karistussalgast - hoiatuslaskude peale Kellamäe mässajad taandusid ning meestel kästi laiali minna.⁴² Mässajate püüdmine ja kokkupõrked väiksemate salkadega kestsid veel umbes kaks nädalat. Üks mässu juhte Aleksander Koit leiti oma isatalu põllupeenrassa kaevatud koopast 14. märtsil.⁴³

³⁷ Sunila, A. 1988. lk 74.

³⁸ Kivi, P. Victor Neggo – Ajutise Valitsuse Saaremaa komissar. *Saaremaa muuseum: kaheaastaraamat 2011-2012.* (toim. O. Pesti). Kuressaare: 2013. lk 208-209. Vaata ka Lisa 1.

³⁹ Sunila, A. 1988. lk 78.

⁴⁰ Huvitaval kombel on nii allikates kui kirjanduses Jaan Klaari puhul segamini kasutatud auastmeid kapten, leitnant ja vanemleitnant. Lisaks on Eesti Sõjamuuseumi Ohvitseride andmekogu järgi saab Klaari tollaseks auastmeks lugeda mitšmani, mida on oma magistritöös kasutanud ka Reigo Rosenthal (kuigi vist küll Johann Pitka mälestuste põhjal). Mässuaegses kirjavahetuses ei ole Klaar allakirjutades oma auastet kasutanud, vaid märkinud *Saarte sõjavägede (ülem) juhataja*.

⁴¹ Sunila, A. 1988. lk 84 - erinevates raportites 97 kuni 136 hukkunut. Sunila enese arvutuste järgi aga hoopiski 55.

⁴² Hiie, P. 2010. lk 90.

⁴³ Sunila, A. 1988. lk 132.

1.2 Mässu põhjused

1919. aasta Saaremaa vastuhaku põhjuseid oli mitmeid, kuid nende osatähtsust on tänini keeruline hinnata. Üldiselt võib mässu põhjuseid liigitada kolmel paralleelsel viisil: esiteks poliitilised ja majanduslikud põhjused; teiseks üleriiklikud ja piirkondlikud ehk Saaremaale omased põhjused ning kolmandaks kaudsed ja vahetud põhjused.

Ühelt poolt tuleks välja tuua majanduslikust ja sotsiaalsest olukorrast ning taustast tulenevad põhjused. Soodsa pinnase relvastatud vastuhakuks löid nii enne Esimest maailmasõda Saaremaal valitsenud kehva agrotehniline tase, Esimese maailmasõja ajal toimunud tööjõu mobiliseerimine, hobuste ja kariloomade rekvireerimised, toiduainete väljaveo keelustamine kui ka põline talurahva – mõisnike vaheline vastasseis. 1917.-1918. aasta Saksa okupatsiooni ajal tõstsid eramõisate omanikud taludele määratud renti, suur osa mõisaile kuulunud põllumaast jäi sööti. Saksa sõjaväevõimud rekvireerisid toiduaineid ning kehtestasid kohustuslikud põllumajandussaaduste müüginormid.⁴⁴ Kuna Saksa okupatsiooni aegset majanduslikku olukorda pole lähemalt uuritud, on seda keeruline hinnata ning võrrelda näiteks okupatsiooni majanduslikku mõju saartele ja mandrile. Kuna Saksa väed asusid saartel umbes viis kuud kauem kui mandril, siis võib eeldada, et sellest tulenev majanduslik (ja sotsiaalne) surve oli Saaremaal kokkuvõttes tugevam. Peaaegu kõigis teemakohastes käsitlustes rõhutatud maaküsimuse kõrval ei tohi aga alahinnata asjaolu, et 1917. aasta sügisel kadus saarlastel võimalus laevadel ja mandril (peamiselt Riias ja Tallinnas) teenistust leida, mis selle ajani oli ajalooliselt saarlastele oluline sissetulekuallikas olnud.⁴⁵ Seda, et 1918. aasta suvehooajal väljaspool Saaremaad teenistust leida võimalik ei olnud, võib arvata nõnda terava maapuuduse oluliseks põhjuseks - kui varem oli suvise lisateenistuse abil väikese ja kehva pinnasega kohal hakkama saadud, siis nüüd osutus see peaaegu võimatuks. Olukorra tõsidusele viitab ka see, et otse pärast mässu asuti Saaremaa komissari juhtimisel aktiivselt töölistele ja laevameestele tööd otsima, et

⁴⁴ Lust, K. *Maaküsimus Saaremaal 1841-1919*. Tartu: 2003. lk 101-103.

⁴⁵ Valtin, A. *Revolutsioon Saaremaal*. Leningrad: 1924. lk 23; Pajur, A. *Eesti lugu*. Vikerraadio: 14.02.2009. (fonoteegi nr. ASCDR-9971)

nende väljakannatamata seisukorda parandada.⁴⁶ Eesti Ajutine Valitsus ei leevendanud maaküsimusega seonduvat olukorda, asudes jällegi rekvireerimisi ja mobilisatsioone läbi viima, likvideerimata sealjuures mõisnike suurmaaomandit. Saaremaa umbes 56 000-st elanikust oli maatamehi rohkem kui 30 000.⁴⁷ Raske toitlusolukord Kuressaares võimendas pingeid veelgi. Kõigele lisaks oli ka ühendus mandri ja saarte vahel 1918-1919 talvel valitsenud kehvade jääolude tõttu raskendatud.

Oscar von Buxhoeveden leiab, et mässu kiire levik Muhul ja Ida-Saaremaal on seotud selles piirkonnas 19. sajandil majanduslikust stagnatsioonist tulenenud massipsühhoosi-soodumusega, viidates seeläbi saarerahva isikuomadustest tulenevatele mõjudele. Erinevalt Lääne-Saaremaast, kus rahvas olevat oma osalise rootsi-päritolu tõttu rahulikuma iseloomuga, levis Muhul varemalt kiiresti ka hernhuutus ja õigeusku astumine.⁴⁸ Kohalik mentaliteet on aga niivõrd abstraktne teema ning selle tähtsust mässuliikumises on keeruline asjakohaselt hinnata, kuid teateid kambavaimu ning uudishimu ajal vastuhakanutega kaasaläinutest esineb küll.⁴⁹

Teisalt tuleb mässu põhjuste uurimisel tähelepanu pöörata poliitilistele tagamaadele. Saksa okupatsioon oli alanud 1917. aasta sügisel, nii iseseisva Eesti Vabariigi loomise ideest, mis just sel ajal esile kerkis, kui ka vabariigi väljakuulutamisest 1918. aasta veebruaris jõudsid parimal juhul kohale vaid nurgatagused kuulujutud. Esimene tutvus vabariigiga tehti 1918. aasta detsembris. Tagasi koju oli jõudnud saare mehi, kes Vene sõjaväes revolutsiooni kaasa tegid ning seetõttu ka poliitiliselt aktiivsemad olid.⁵⁰ Samas polnud kohalik rahvas oma kodukohas kokku puutunud enamlaste lubaduste ja nende võimu reaalsuse erinevusega.⁵¹ Paljudele tundus võimatu *kubermanguriigi*

⁴⁶ ERA.14.1.135. L185-L189p - Saaremaa majanduselu puudutava maakonna ühiskoosoleku protokoll 13.03-18.03.1919.

⁴⁷ **Elango, Ö., Ruusmann, A., Siilivask, K.** *Eesti maast ja rahvast: Maailmasõjast maailmasõjani*. Tallinn: 1998. lk 181.

⁴⁸ **Buxhoeveden, O.** Der Kommunistenaufruf auf Oesel 1919. (toim. H. v. Hirschheydt) *Baltische Hefte*, XV. Hannover-Döhren: 1969. lk 91.

⁴⁹ Näiteks ühe mässus osalenu mälestused: **Algaja.** *Veel mälestusi Saaremaa mässust*. Meie Maa. 10.06.1925.

⁵⁰ **Elango, Ö., Ruusmann, A., Siilivask, K.** 1998. lk 181.

⁵¹ **Harjula, M.** *Eesti 1914-1922: maailmasõda, revolutsioonid, iseseisvumine ja Vabadussõda*. (toim. A.

loomine ja sõda Venemaaga - veel 1919. aasta suvel esineb paljudes Kuressaare sõjakontrollpunkti ametnike poolt kontrollitud saarlaste erakirjades soovi *tagasi Vene alla* minna.⁵² Kuna Ajutine Valitsus ei suutnud lahendada maaküsimust sisemiste erimeelsuste ja sõjaseisukorra tõttu, näis saare rahvale, et valitsus on mõisnike poolel või nende vastu võimetu. Seda arvamust võimendas veelgi teadmine, et kaitseliitlased kui võimu esindajad olid määratud mõisnike vara valvama ja talumeestelt vilja rekvireerima.⁵³ Kõik see kokku soodustas ükskõiksust uue riigikorra suhtes ning enamlike või radikaalsotsialistlike ideede levikut armeest koju naasnud meeste vahendusel.

Probleeme süvendas ka suuresti tööerakondlastest (nt. Timotheus Grünthal) ja sotsiaaldemokraatidest (nt. Mihkel Neps) koosneva Saaremaa maavalitsuse ja Ajutise Valitsuse poolt määratud Saaremaa komissari (maaliitlane V. Neggo) vaheline võimuvõitlus kohalikes asjades, mistõttu jäi rahva seas riikliku selgitustöö tegemine unarusse.⁵⁴ Sellega paralleelselt toimus ka üleriiklik demagoogiline võitlus vasak- ja parempoolsete vahel, et 1919. aasta aprilliks ehk Asutava Kogu valimise ajaks võimalikult palju hääli püüda. Riikliku propaganda puudulikkust võib omakorda pidada mässu laialdasuse üheks põhjuseks.

Teadaolevalt ainuke parteiline enamlane Saaremaa mässu korraldamise juures oli Aleksander Valtin, kellega aga mässu üks juhte Aleksander Koit oli ise ühendust võtnud. Valtini ülesanne oli Kuressaares mobilisatsiooni korralduse kohta järele kuulata. Ta põgenes Tallinnast saarele Saksa okupatsiooni ajal.⁵⁵ Samuti nimetab Valtin ennast esimeseks parteilaseks, kes mässumõtetega meeste *illegaalsesse organisatsiooni* astus (*sealhulgas ka Koit, Kapp, Sepp, Haak*).⁵⁶ Valtin on seda väitnud vaatamata enamlaste üldisele juhtmõttele, et mäss puhkes spontaanselt ning organiseerijaid ei

Pajur). Tallinn: 2011. lk 209.

⁵² ERA.496.1.1. L53. Kirjavahetus Kuressaare sõjakontrollpunkti ülemaga sõjaväelaste kirjade kontrolli kohta. (30. aug - 6. sept 1919)

⁵³ **Hii**, P. 2010. lk 26

⁵⁴ Samas, lk 41-43.

⁵⁵ ERAF.25.2.1614. L22. Aleksander Valtini isikutoimik.

⁵⁶ Samas, L14.

olnud. Samas pole teada, kas Valtinile oli parteistruktuurides antud mingisuguseid juhtnööre Saaremaal tegutsemiseks. Seepärast on võimalik oletada, et Saaremaal tegutses enamlusmeelne kohalike meeste aktiiv, mis oli orienteeritud eeskätt mobilisatsiooni takistamisele.

Mässu vahetumateks põhjusteks on siinkirjutaja hinnanud mobilisatsiooni läbiviimise viisiga seotud aspekte. Saaremaal 1918. aasta 6. detsembril avaldatud üleskutsele Rahvaväkke astumiseks, mille aluseks oli Eesti Ajutise Valitsuse väljakuulutatud üldmobilisatsioon, ei reageerinud ükski saarlane.⁵⁷ Sunduslik mobilisatsioon venis aga kehvade jääolude tõttu pikale - kutsealustel meestel oli aega asja üle vaagida ning enamlusmeelsetel võimalus oma ideid levitada.⁵⁸ On oluline märkida, et Kuivastu mõisa kogunenud paarisaja mobiliseeritava (237 kutsealust,⁵⁹ koos sugulaste-saatjatega 400-500 inimest⁶⁰) ärasaatmise korraldamine, aga sealjuures ka elementaarse üldise korra hoidmine oli ülesandeks pandud vaid kolmele ametimehele. Lipnik Karl Tamme formeeritud 30-mehelist kaitseliitlaste ratsakomandot⁶¹ Kuressaarest selleks Kuivastusse ei toodud. Võib arvata, et igasuguse relvastatud saatemeeskonna puudumine sundmobilisatsiooni sellisel kujul läbiviimiseks oli tehniliselt mässu puhkemist kõige enam soodustav tegur.

Näiteks Hiiumaal ei kogutud mehi kodusaarel ärasaatmiseks kokku, vaid kutsealused pidid iseseisvalt Haapsallu mobilisatsioonikomisjoni ette ilmuma. 11. veebruaril 1919. raporteeris Ajutise Valitsuse Hiiumaa jaoskonna miilitsaülem Sisekaitseülemale järmist: *Teie isiklise käsu peale kannan ette, et Hiiumaalt suurem jagu mobilisatsiooni alla kuuluvatest meestest on juba Haapsalu Rahvaväe komisjoni ilmunud. Ilmumata mõned üksikud külad. Mitteilmunute aresteerimiseks puudub Hiiumaal sõjariistus jõud.*⁶²

⁵⁷ Hiie, P. 2010. lk 25.

⁵⁸ Pajur, A. *Eesti lugu*. Vikerraadio, 14.02.2009.

⁵⁹ Sunila, A. 1988. lk 68.

⁶⁰ Neggo, V. 1919. *Saaremaa mäss. Selle tekkimine, põhjused ja tagajärjed*. Kaitse Kodu: 1934, nr 6. lk 213.

⁶¹ Hiie, P. 2010. lk 66.

⁶² ERA.2124.1.786 [II]. Saaremaa Kaitseliidu Staabi kirjavahetuse ära kirjad. II köide. L84.

1.3 Mässu järelkajad

Ilmselt ei saa me kunagi teada, kui palju Saaremaa mässus inimesi osales. August Sunila hinnangul oli osavõtjaid ligi 800, mis võib olla ka tõenäoline.⁶³ Mässulised tapsid väljaspool lahinguid teadaolevalt 23 inimest, sealhulgas lisaks mobilisatsiooni korraldanud meestele ka Kuivastu mõisa omaniku ja Saaremaa maamarssali Axel von Buxhoevedeni ja tema venna, Saksa konsulaadi ametniku Oskar Rathi, mitmeid mõisaomanikke-rentnikke ning vähemalt seitse naist.⁶⁴ Kuivastu kandis mõrvatud inimesed aeti merejää alla.

Vahetult pärast mässu, 23. veebruaril 1919 fotografeerisid tsiviilisikud Upa lahingus hukkunute veel matmata surnukehasid.⁶⁵ Selle teate peale asusid ametivõimud Upal tehtud päevapiltide tegijaid otsima ja nende tehtud pilte kokku korjama. Karistussalga ülem Jaan Klaar oli linnakomandant Bernhard Johansonile varemalt teinud ülesandeks valvata, et keegi ilma loata ei fotografeeriks - hooletuse eest määrati Johansonile kaks päeva koduaresti. 12. märtsil otsiti läbi päevapiltnik Martin Jakobsoni töökoda ning leitud fotod saadeti Saarte Kaitseliidu ülemale.⁶⁶

22. veebruaril 1919. alustas Kuressaares tegevust sõjaväljakohus. Vangistatud toodi linna kokku, kus viidi läbi kiirendatud korras kohtupidamine ning surmaotsuste ja ihunuhtluse täideviimine. Jaan Klaari juhitud sõjaväljakohus lõpetas tegevuse 6. märtsil, järgneval päeval lahkus Klaar koos osa karistussalgaga Kuressaares. Saarte komandant Aleksander Rosalk moodustas uues koosseisus sõjaväljakohtu, mis töötas märtsi lõpuni.⁶⁷ August Sunila andmetel lasti Kuressaares sõjaväljakohtu poolt maha 68 ja karistussalga otsusel 14 inimest. Sunnitööle mõisteti 58 ja vangi 15 inimest, ihunuhtlust anti 78-le ja politseilise järelevalve alla võeti 114 kohtualust.⁶⁸ Surmamõistetud viidi Roomassaare karjamaale (Kullimäele) kaevatud ühishaua äärelle ning hukati seal. Koos

⁶³ Sunila, A. 1988. lk 179.

⁶⁴ Hiie, P. 2010. lk 56-58.

⁶⁵ Vaata Lisa 2.

⁶⁶ Sunila, A. 1988. lk 88.

⁶⁷ Hiie, P. 2010. lk 93-95.

⁶⁸ Sunila, A. 1988. lk 133.

lahingus hukkunutega oli mässuliste poolel kokku umbes 160 surnut.⁶⁹

Märtsi algul komandeeris Ajutine Valitsus Saaremaale erakorralise uurimiskomisjoni, mille esimeheks oli vabariigi prokurör maaliitlane Jaan Teemant ja liikmeteks siseministri abi Eduard Kübarsepp ning sõjaministeeriumi esindaja ja ühtlasi saarte komandant Aleksander Rosalk. Asuti rahutuste põhjuseid selgitama ja maakonnaavalitsuse ning Saaremaa komissari tegevust uurima.⁷⁰ Piret Hiie, kes on põhjalikult käsitlenud komisjoni tööd seoses Saaremaa komissari ja Saaremaa Maavalitsuse omavahelise vastuoluga,⁷¹ jätab aga märkimata erakorralise uurimiskomisjoni järeldused Saaremaal valitsenud üldise olukorra ja mässu põhjuste kohta. Komisjoni raportist Ajutisele Valitsusele selgub, et mässajate hulgas oli vaid üks ohvitser - lipnik Jõgi, vastuhakanutega liitunud kaitseliitlane. Ei tuvastatud ka, et keegi oleks mässajaid väljastpoolt raha või varustusega toetanud. Samuti ei olnud vastuhakanute seas märgata *intelligentisemat elementi*, kes oleks mässu organiseerinud-peamiste ässitajatena nimetatakse Saksa okupatsiooni ajal Venemaalt koju jõudnud saarlasi-madruseid - Aleksander Koit ja teised.⁷² Rahva seas olnud üldiseks arvamus, *et ega väike Eesti jõua Venemaa suurtele jõududele vastu panna.*⁷³ Samuti märgiti ära üldist sõjatüdimust ning paljude vastumeelsust või passiivsust ka mässajate poolt algatatud mobilisatsiooni suhtes - Upale olevat läinud vaid need, kes tõesti tahtnud mässata.⁷⁴ Sellega vihjatakse, et Upal tapeti tõeliseid mässajaid, kuna süütud olid juba varem koju läinud. Mässu peamisteks põhjusteks leiti olevat aga rahva viha mõisnike vastu, kitsas majanduslik olukord ning sellest tulenev maapuudus.⁷⁵ Komisjoni töö tulemuste avalikustamise kohta andmed puuduvad.

Kohalikud poliitilised osapooled ja institutsioonid asusid üksteist süüdistama mässu põhjustamises. Igapäevaseks muutusid nii maakonnaavalitsuse kui –komissari

⁶⁹ Hiie, P. 2010. lk 96.

⁷⁰ Samas, lk 96-97.

⁷¹ Samas, lk 96-99.

⁷² ERA.31.1.158. L10-L12. Erakorralise uurimise komisjoni aruanne Ajutisele Valitsusele 26.03.1919.

⁷³ Samas.

⁷⁴ Samas.

⁷⁵ Samas.

kaebekirjad Tallinnasse. Kuigi Viktor Neggo palus siseministril kogu maakonnaavalitsus võimupiiride ületamise eest välja vahetada, nähti vajadust tagandada aga vaid Saaremaa Maakonnaavalitsuse abiesimees Mihkel Neps, sedagi peamiselt tema isikuomaduste tõttu.⁷⁶

Vastuhaku järgselt kästi surmanuhtluse ähvardusel kõigil talumeestel relvad ära anda⁷⁷ - mässu käigus oli mitmetest vallamajadest relvi ära viidud, rahva käes olevates relvades nägid kohalikud võimukandjad nüüd ohtu. Saaremaa komissari eestvedamisel hakati tegelema ka majandusliku olukorra selgitamise ja maaküsimuse lahendamise ettevalmistustega. Veebruari lõpus andis Sõjavägede ülemjuhataja Johan Laidoner käsu saartel mobilisatsiooni jätkata. Mehed ilmusid korralikult maakonna mobilisatsioonibüroosse - 3. märtsil asus umbes 300 mobiliseeritud meest Haapsalu poole teele. Enamus Saaremaa mehi määrati soomusrongide divisjoni tagavarapataljoni.⁷⁸

Maikuus anti kohalikele luba Roomassaare ühishauale aed ümber ehitada, surnute ümbermatmine oli keelatud.

Saaremaa mässus osalejatele määratud vanglakaristuste täideviimist jääb kohati selgusetuks. Riigi Teatajas avaldati 3. mail 1919 amnestiaseadus, mille järgi pidi olema võimalus vastutusest ja karistusest vabastatud saada kõigil, kes olid süüdi mõistetud enne 25. aprilli 1919 korda saadetud tegudes.⁷⁹ On teada, et aastatel 1919-1920 amnesteeriti mitmeid Saaremaa mässus osalenuid, kuid see teema vajaks tõsisemat mikrotasandi uurimist.

Vahepeal peaaegu et unustatud Saaremaa mässus osalenutele pöörati taas riiklikku tähelepanu pärast 1924. aasta 1. detsembri kommunistide riigipöördekatset. 1925. aasta septembris peeti Kuressaares Tallinna-Haapsalu rahukohtu kriminaalosalakonna istung,

⁷⁶ Püüa, E. Mihkel Neps – Saaremaa „kuningas“. *Saaremaa muuseum: kaheaastaraamat 2009-2010*. (toim. O. Pesti). Kuressaare: 2011. lk 204-205.

⁷⁷ Hiie, P. 2010. lk 98-102.

⁷⁸ Samas, lk 103.

⁷⁹ Samas, lk 99.

kus süüpingis olid seitse Saaremaa mässust osa võtnud meest.⁸⁰ Peamiselt süüdistati mehi vastuhakkamise ettevalmistamises. Kohale oli kutsutud ligi 50 tunnistajat. Kolmele mehele, kes olid amnesteeritud, määras kohus kolm aastat vanglakaristust. Jüri Pruuli, kes oli 1919. aastal sõjaväekohtu otsusel 10 aastaks vangi saadetud, karistati täiendava 10 sunnitööaastaga, samas kui ülejäänud mehed vabastati kõigist süüdistustest.⁸¹ Selle näidisprotsessi meenutava kohtuasja täpsemad tagamaad jäävad aga kahjuks selgusetuks. Edasikaebuse tõttu võeti asi poole aasta pärast, 27. aprillil 1926 uuesti rahukohtus arutlusele. Kõik kaebelused mõisteti õigeks mässu ettevalmistamise suhtes, Jüri Pruulile määratud karistus - 10 aastat sunnitööd - kinnitati tapmise eest.⁸²

1940. aasta võimupöörde järel asus Nõukogude repressiivaparaat mässu mahasurujaid otsima ja karistama. Praktiliselt kõik karistussalga koosseisu kuulunud ohvitserid hukati.⁸³

Teisalt algas kangelaste konstrueerimine. Vastuhakanud tõsteti aupaistesse, mässust osavõtt sai parteiringkonnas prestiiži küsimuseks. Mõiste *mäss* asendati *üleštõusuga*. Käivitati ametlik mälestuste kogumise aktsioon ning püstitati üleštõusule ausambaid ja mälestuskive. Kingissepa rajooni Koduloomuuseumi ekspeditsioonidega korjati ka palju fotosid, kaarte ning suulisi mälestusi.⁸⁴

⁸⁰ *Saaremaa mässu viimane vaatus*. Meie Maa 26.09.1925

⁸¹ *Samas*.

⁸² *Saaremaa mässajad õigeks mõistetud*. Postimees. 28.04.1926.

⁸³ **Hii**e, P. 2010. lk 109.

⁸⁴ *Samas*, lk 109-111.

2. Muhu- ja Saaremaa mässu kuvandid ja nende analüüs

Saaremaa mässu kajastamine laiemas ajakirjanduses sai alguse mõni aeg enne vastuhaku mahasurumist. 1919. aasta 20. veebruaril avaldas Operatiivstaap esimese teadaande Saaremaal puhkenud mässu kohta.⁸⁵ Koheselt seostati sündmust Tallinna ja Läti enamlaste tegevuse ja rindel toimunud Punaarmee pealetungiga, samas ei mainita, et mäss puhkes mobiliseeritud meeste seas. Veebruari- ja märtsikuus kirjutasid mässust maaliitlaste väljaanded - *Maaliit* ja *Saarte Kaja*, kusjuures viimase artikleid avaldasid ka *Postimees* ja *Päevaleht*. Nendest esimestest riiklikest ja maaliitlaste häälekandjates leidunud teadetest kasvas välja Saaremaa mässu käsitlemise ametlik ehk riigikeskne kuvand. Teated Saaremaa mässust jõudsid Petrogradi Eesti ajalehtede vahendusel. 27. veebruaril trükiti enamlaste partei eestikeelses väljaandes *Edasi* esimene teadaanne Saaremaa mässu kohta, kusjuures sündmust revolutsiooniks nimetati⁸⁶ - siitpeale algas mässust enamliku kuvandi loomine. Kuressaares ilmunud Tööerakonna ajalehes *Meie Maa* hakati mässust sisuliselt kirjutama 1919. aasta juulis, alles siis juhiti tähelepanu sellele, et paljudele süütutele on mässu mahasurumise ja karistustega ülekohut tehtud ning et mõned mässus osalenud juba Vabadussõjas vapralt võitlevad.⁸⁷ Need on kohaliku kuvandi ühed juhtmõtted.

⁸⁵ Vaata Lisa 3.

⁸⁶ *Revolutsiooni kasvamine Eestimaal*. Edasi. 27.02.1919.

⁸⁷ **Velvelt**, A. *Saaremaa „mässumehed*.“ *Meie Maa*. 23.07.1919

2.1. Ametlik kuvand

Ametliku ehk riigikeskse kuvandi tekkimise põhjuseks on peamiselt sõjaväevõimude, seda nii kohalikul (Kuressaare) kui ka riiklikul tasandil, vajadus õigustada vastse riigi tagalas tekkinud ohtliku relvastatud vastuhaku kiiret ning resoluutselt likvideerimist. Kõnealuse vaate aluseks on 1919. aasta veebruaris avaldatud Operatiivstaabi teadaanded⁸⁸ ja maaliitlaste väljaannete (*Saarte Kaja* ja *Maaliit*) artiklid, mida iseloomustavad üldistavalt negatiivne suhtumine vastuhakanuusse ning kaitseliitlaste ja valitsusvägede tegevuse kiitmine, isegi ülistamine. Nii teatas 20. veebruari õhtul Operatiivstaap esmakordselt sündmustest Saaremaal järgmist: *Viimasel ajal hakkasid need enamlased, kellel mannermaal, kus kindel kord jalul, midagi teha polnud, ennast saartele koondama, mis keskvalitsuse mõjust kaugel on ja kus hõlbus oli üle mere, Domesnesi kaudu, ka Läti ja teiste enamlastega sidet pidada.*⁸⁹ Ametliku kuvandi alla ei liigitu mitte ainult ametivõimude hinnangud, vaid ka hilisemad eraisikute avaldatud arvamused, mis seostuvad põhijoontes nimetatud teadaannetes esitatud informatsiooni ja meelsusega, kuid käsitlevad mässi ka laiemalt.

2.1.1. Sisu

Ametlikus kuvandis rõhutatakse mässi peamise põhjusena enamlikku välisagitatsiooni (seda kas mandrilt või Lätist). Kehvad majanduslikud olud, rahva poolt vihatud mõisnike puutumatus, poliitikute omavahelised *hõõrumised*, aga ka saarlaste poliitiline eneseteadmatus vaid soodustasid enamlikku kihutustööd.⁹⁰ Saarlased allusid kergesti agitatsioonile, kuna Saksa sõjaväe poolt toime pandud rüüstamised olid rahva pannud raskesse majanduslikku seisu.⁹¹ Samuti peeti selle eest vastutavaks vasakpoolset Saaremaa maakonnavalitsust.⁹² Mõned agitaatorid komandeeritud Saaremaale kui isoleeritud piirkonda Viktor Kingissepa käsul, et anda Ajutisele Valitsusele selja tagant

⁸⁸ Vaata Lisa 3.

⁸⁹ *Aasta eest*. Meie Maa. 21.02.1920. Ühildumine algteadetega kontrollitud Päevalehe kaudu, esinevad mõned keeletoimetustel muudatused, mis sisu ei mõjuta.

⁹⁰ *Saaremaa mäss*. Postimees. 08.03.1919.

⁹¹ *Saaremaa sündmused*. Maaliit. 26.02.1919.

⁹² *Sõjariistus mässi põhjused Saaremaal*. Maaliit. 04.03.1919.

löök ning viia kommunism Eestis võidule. Agitaatorite kõrval olevat mässu organiseerinud ka mõned veendunud *saarlased-kommunistid*.⁹³ Samuti nähti süüd ka sakslaste poolt Saaremaale toodud vene sõjavangidel.⁹⁴

Selliselt oli ametliku kuvandi osaks Viktor Kingissepa pidamine mässu peamiseks organiseerijaks. Seda väidab nii *Päevaleht* kui ka Viktor Neggo.⁹⁵ Väide, et Saaremaa mässu juht oli Viktor Kingissepp, VK(b)P liige ja aktivist, viitab välisele sekkumisele. Tegelikke tõendeid Kingissepa viibimisest Saaremaal mässu eel või ajal ei ole. Ainuke teadaolev seos ilmneb juhtumis, kui Kuressaare ja mässajate vahelisel telefoniliinil omavahelise lõõpimise käigus linlaste esitatud küsimusele *Kes räägib?* vastasid vastuhakanud, et *Viktor Kingissepp*.⁹⁶ Lisaks olevat vastuse juurde kuulunud ka *loomulike tuulte käristamine*.⁹⁷

Kuressaare kaitsjaid ja vahel ka karistussalklasi on näidatud positiivsetena, mässajaid ja eriti punameelseid agitaatoreid aga negatiivsetena.

Üldiselt kirjeldavad ametlikku kuvandit toetavad või seda suunda pooldavad artiklid kaitseliitlaste ja karistussalga perspektiivist laialdaselt mässu sündmuste käiku ja lahinguid, Kuressaare kaitse organiseerimist ja sealsete ametimeeste tegevust mässu ajal.

2.1.2. Argumentatsioonistrateegiad

Välisagitatsiooni tõestamiseks on kasutatud väidet, nagu oleks ühe mässaja taskust leitud mõni päev vana Petrogradi trammipilet.⁹⁸ Sellise tõendi olemasolu on kaheldav - teadaolevalt ei kogunud Klaari karistussalk, erinevalt rindeväeosadest, surmatud ega

⁹³ **Neggo**, V. *Saaremaa mäss*. Päevaleht. 16.02.1929.

⁹⁴ *Saaremaa sündmused*. Maaliit. 26.02.1919.

⁹⁵ *Kommunistlik mässuvaim Pöides*. Päevaleht. 10.10.1925; **Neggo**, V. *Saaremaa mäss*. Päevaleht. 16.02.1929.

⁹⁶ **Pajur**, A. *Eesti lugu*. Vikerraadio, 14.02.2009.

⁹⁷ **V.V.** *Kui Saarel tehti "iseseisvust"*. Meie Maa. 20.02.1934.

⁹⁸ Nt „*Saaremaa mäss*“ *kohtupalatis*. Postimees. 26.04.1926. ja *Saaremaa mäss*. Päevaleht. 24.09.1925.

vangi võetud vaenlaselt pabereid või dokumente. Samuti on kirjeldatud sõna-sõnalisi jutuajamisi talumeeste ja *agitaatorite* vahel – näiteks olevat üks ässitaja näidanud aidamehele mobilisatsiooninimekirja ning väitnud, et punaste ristidega märgitud mehed, sealhulgas ka aidamehe poeg, on Tallinnas *parunite valitsuse* poolt maha lastud.⁹⁹ Sellised argumendid on ametlikus kuvandis levinud, kuid isikunimede või tunnistajate kinnitustega tõestamata.

Ametlikule kuvandile on iseloomulikuks ka mässu sellisel kujul mahasurumise õigustamine või sellest hoopiski vaikimine. *Sõda nõuab erakorralisi seadusi ja erakorralisi abinõusid – seda tuletab Saaremaa sündmus jälle elavalt ja teravalt meelde* – nii õigustatakse mässu sõjalist mahasurumist *Postimehes* 22. veebruaril 1919,¹⁰⁰ ajal, mil laiema avalikkuseni olid jõudnud esimesed teated mässu likvideerimisest ning kui väliskohus Kuressaares alles tööle rakendus. 1919. aasta märtsikuus konstrueeris *Maaliit* aktiivselt ametlikku kuvandit, kuid sealjuures sõjakohtute tegevust ei maininud.

Vastuhakanuid, eriti nende juhte, esitleti kohati paadunud kurjategijatena – *röövmõrtsukate ja muude roimaritena*,¹⁰¹ kes olid karmi karistuse ära teeninud.¹⁰² Üksiknäiteid üldistades viidati mässuliste sotsiaalsele koosseisule ja taustale ning õigustatakse nende hukkamist: *Linna tulles olid valitsuse vägedel vangid kaasas, kes kindlasse kohta toimetati. Nende seas oli ka punaste salkade juhataja Dornberg, tuntud varas, mõrtsukas ja tulesütitaja, kes sellega oma teenitud karistuse leidis, et ta samal õhtupoolel turu pääl maha lasti.*¹⁰³ Mässajate seas olid tõepoolest vennad Theodor ja Eduard Dornberg, kellest viimane veel 1918. aasta novembris Kuressaare vangimajas varguse eest kinni istus.¹⁰⁴ Sellisena esitletuna demonstreeriti välikohtute tegevust kui õigusemõistmist tõeliste kurjategijate üle.

⁹⁹ **Neggio**, V. *Saaremaa mäss*. Päevaleht. 16.02.1929.

¹⁰⁰ **R.R.** *Saaremaa sündmused*. Postimees. 22.02.1919.

¹⁰¹ **Neggio**, V. *Saaremaa mäss*. Päevaleht. 16.02.1929.

¹⁰² **R.R.** *Saaremaa sündmused*. Postimees. 22.02.1919.

¹⁰³ *Sõjariistus mässu kohta Saaremaal*. Postimees. 03.03.1919.

¹⁰⁴ ERA.14.1.135. L351 – Kuressaare vangla vangide nimekiri 28.11.1918.

2.1.3. Keeleline teostus

Vastase kuvandi loomisel on üheks oluliseks aspektiks grupile omase nimetuse andmine. Ametlik kuvand esitleb kõiki mässajaid ühisnimetajaga *enamlased*.¹⁰⁵ Samuti kasutati nende kohta väljendit *punased*,¹⁰⁶ mõnel juhul ka *kommunistid*.¹⁰⁷ Nimetajad *enamlane* ja *punane* olid kujunenud, eriti viimaste sõjakuude jooksul, vaenlase sünonüümideks ning omasid halvustavat tooni.

Mässajaid ning agitatsiooniga kaasaläinuid iseloomustatakse mitmel juhul ignorantsete ja rumalate inimestena - *lapselik-naiivsed* ja *poliitiliselt väljaarenemata* olevat saarlased ja muhulased, kes *südametute* agitaatorite valesid uskuma jäid.¹⁰⁸ Punane agitatsioon kandnud kõige rohkem vilja just *arusaamatute ja rumalate keskel, kelle silmaring üle koduaia ei ulata*.¹⁰⁹ Saarlastel olevat väga *tume arusaamine enamlusest*, kuid ometi olevat paljud sellesse *haigusesse* nakatunud ning vajavad *arstimist*.¹¹⁰ Seega anti saarlastele tervikuna rumalate staatus, sest teadlikult Eesti Vabariigi vastu välja astumine oleks olnud veelgi hullem.

Vastuhakanuid on reeglina negatiivselt kujutatud. Rõhutatud on mässajate ebamoraalsust, ebainimlikkust ja kuritegelikkust, seda nii üksiknäite kui üldistuse tasandil. Detailselt on kirjeldatud Muhus korda saadetud *enamliste mõrtsukatöid* ja röövimisi.¹¹¹ 22. veebruaril 1919, ajal mil esimesed teated mässust mandrimaa avalikkuseni jõudsid, süüdistab keegi R.R. - võimalik, et kirjanik Richard Roht - Saaremaa *enamlaste riigi ja rahva äraandmise suures kuriteos*.¹¹² Mässu juhte nimetatakse *jätisteks* ja *kaabakateks*.¹¹³

Samas on asutud Kuressaare kaitseliitlasi ja kooliõpilasi, kes linna kaitsesid, ning ka

¹⁰⁵ Nt *Saaremaa mäss*. Päevaleht. 28.02.1919., Operatiivstaabi teadaanded (vt Lisa 1), *Kodumaalt: Enamlaste ohvrid*. Postimees. 26.02.1919.

¹⁰⁶ *Sõjariistus mässu kohta Saaremaal*. Postimees. 03.03.1919.

¹⁰⁷ *Mitmesugused teated: Saaremaa kommunistide ohvrid*. Postimees. 03.03.1919.

¹⁰⁸ *Saaremaa sündmused*. Maaliit. 26.02.1919.

¹⁰⁹ *Sõjariistus mäss Saaremaal*. Maaliit. 01.03.1919.

¹¹⁰ *Saaremaa sündmused*. Maaliit. 26.02.1919.

¹¹¹ *Saaremaa mäss*. Päevaleht. 28.02.1919.

¹¹² **R.R.** *Saaremaa sündmused*. Postimees. 22.02.1919.

¹¹³ *Sõjariistus mäss Saaremaal*. Maaliit. 01.03.1919.

vastuhaku likvideerinud valitsusvägesid heroiseerima. *Siin olid meie kooliõpilased need, kes oma suuremate seltsimeeste eeskujul vaimustusega oma noort elu ja verd isamaa kasuks esimestena tuleliinile tõttasid ja rahvalt vaenlase tagasi hoidsid,*¹¹⁴ kiidab *Maaliit* 1919. aasta märtsi algul Kuressaare gümnasiste. *Reede pealelõunal jõudsid valitsuse väed linna: linn oli igast hädaohust päästetud! Nagu kulutuli käis see teade läbi linna, rõõmsate nägudega inimesed voolasid uulitsaid mööda päästjatele vastu, kes hirmsa veresauna ära hoidsid, mida linnalastel muidu samal või teisel päeval oodata oleks olnud,*¹¹⁵ kirjutab *Päevaleht* 1919. aasta veebruaris *Saarte Kaja* põhjal. Valitsusväest on saanud *päästjad* ning ühteageu spekulatsioonide alternatiivse sündmuse käiguga (kui mässajad oleks linna vallutanud), rõhudes sealjuures mässuliste ebainimlikkusele ja tapahimule. Et samas artiklis on linna kaitsnud inimesed võetud kokku nimetajaga *meie*, vastuhakanud koondatud aga *nemad* all, võib oletada, et autor (kirjasaatja) oli ka ise sündmustes osaline ning et tema sümpaatia kuulub linna kaitsjatele ja riigile. Emotsionaalselt on kirjeldatud ka valitsusvägede vastuvõttu linnlaste poolt – *Tänutundmus südamel, pisar silmil ulatame üksteisele käed.*¹¹⁶

Mõni aeg hiljem, alates 1920. aastate teisest poolest, saab ametlikus variandis mässust *kurb episood, mis leidis aset Vabadussõja ajal*¹¹⁷ võttes omakorda *Eesti vabadusvõitluse kurveima peatüki* kuju.¹¹⁸ Neis *Päevalehe* kirjutistes avaldub jällegi ametlikku kuvandit osati defineeriv riigimeelsus, sündmust peetakse kurvaks Vabadussõja, kogu riigi ja selle loomise seisukohast, mitte ainult saarte kontekstis.

2.1.4. Järeldused

Ametlik kuvand oli kõige levinum ja sisult ühtlasem vahetult pärast mässu. Hiljem kui mässu põhjused osaliselt selginesid ning otsene nõukogude interventsioon ei osutunud

¹¹⁴ *Sõjariistus mäss Saaremaal*. *Maaliit*. 01.03.1919.

¹¹⁵ *Saaremaa mäss*. *Päevaleht*. 28.02.1919.

¹¹⁶ *Neggio, V. Saaremaa mäss*. *Päevaleht*. 22.02.1934.

¹¹⁷ *Neggio, V. Saaremaa mäss*. *Päevaleht*. 16.02.1929

¹¹⁸ *Saaremaa mäss*. *Päevaleht*. 15.02.1934.

tõendatuks, hakkasid piirid hägustuma. Ametlikku kuvandit edastanud *Maaliit* kajastas mässu vaid mõne aja 1919. aastal, *Postimees* ja *Päevaleht* avaldasid mässuga seotud artikleid aastapäevade puhul ning 1920. aastate keskpaiga. kohtuprotsessidega seoses. Hilisemas Põllumeestekogude häälekandjas *Kaja* (ilmus 1919-1935) kirjutati Saaremaa mässust minimaalselt – sellest õnnestus leida vaid mõned üksikud 1920. aastate Saaremaa kommunistide protsessidega seotud artiklid. Aastapäevamälestusi või üldisemaid seisukohavõtte, mis ilmusid *Postimehes* ja *Päevalehes*, *Kajast* peale 1920. aastat põhimõtteliselt ei leia. Seega loobusid Põllumeestekogud sündmuse ametliku tõlgenduse rangest propageerimisest, ent samas ei tunnistanud ka mingeid vigu või demagoogiliste võtete kasutamist.

Analüüsisides ametlikku kuvandit nähtub, et selles esines kallutatust, sihipärast informatsiooni valikulist esitamist, samuti kasutati tõendamataid, et mitte öelda fabritseeritud fakte oma vaatenurkade õigustamiseks ja levitamiseks. Maarahva Liit tegeles oma häälekandja vahendusel ametliku kuvandi propageerimisega vaid 1919. aasta kevadel, edaspidised nende vaadetega ühtivad seisukohad tunduvad tulenevat pigem inimeste isiklikest seisukohtadest.

Saaremaa mässu peeti Nõukogude Venemaa poolt õhutatud poliitiliseks vastuhakuks, rõhutati Viktor Kingissepa juhtrolli mässu organiseerimisel. Mässu mahasurumisest räägiti vähe, kuid õigustavalt, pigem pöörati tähelepanu mässuliste veretöödele. Vastuhaku juhtfigure iseloomustati paadunud kurjategijatena ning Kuressaare kaitsjaid ning valitsusvägesid positiivsetena. Saare- ja Muhumaa rahvast kirjeldati rumalana.

Isegi kui ülestõusu mahasurumist kurva sündmusena hinnati, peeti seda vajalikuks ja möödapääsmatuks, Muhu- ja Saaremaa mässu peetakse kurvaks Vabadussõja, kogu riigi ja selle loomise seisukohast, mitte ainult saarte kontekstis.

2.2. Kohalik kuvand

Kohalikku kuvandit esindab käsitletaval perioodil kõige enam Kuressaares ilmunud tööerakondlaste ajaleht *Meie Maa*, mille sotsiaalne tagamaa nii lugejas- kui kirjutajaskonna mõttes oli Saaremaa mässuga kõige vahetumalt seotud. Esimesed mässust kõnelevad teated *Meie Maas* olid apoliitilist laadi – inimesi kutsuti üles Roomassaare karjamaal mahalastute ühishauale aeda ümber ehitama. Iseloomulikuks jooneks võib pidada lähenemist üksikisiku tasandil, näiteks mälestuste kaudu. Suures osas toetuski kohalik kuvand artiklitele, mis on avaldatud allkirjaga *isiklikke mälestusi*. Mälestusi on avaldanud peamiselt Kaitseliiduga seotud inimesed, kuid ka mõned vastuhakanute poolel osalenud (üks neist näiteks Jaan Vorms).¹¹⁹

2.2.1. Sisu

Erinevalt ametlikust eitas kohalik kuvand Viktor Kingissepa osalust mässu organiseerimisel ja juhtimisel. Selle teema raames on sobiv tutvustada üht eriti intrigeerivat kirjatükki 1929. aasta *Meie Maast*.¹²⁰ Nimelt on pseudonüümi *Veritas*¹²¹ all avaldatud satiiriline artikkel Viktor Kingissepa, Viktor Neggo ja Saaremaa mässu teemal alapealkirjaga *Üks mittekroonulik unenägu. Kui kaks Viktorit kohtasid*. Autor naeruvääristab Neggo väiteid Kingissepa osalemisest mässus selle juhina, kirjeldades absurdset *unenägu*, milles Viktor Punane ja Viktor Must kohtuvad, rege jagavad ja juttu ajavad. Artikli lõppsõna on paljuütlev väljaütlemine: *Ja nüüd teab see teine Viktor kaljukindlasti, et Viktor Punane isiklikult on algatanud ja juhtinud Saaremaa mässu. Ja see kipub juba saama kroonu arvamiseks, dogmaks, mille „jumalikus tões“ mõistus ei tohi kahelda!*¹²² *Kingisseppa tuuakse vaid selleks ette, et Saaremaa mässu tõelisi*

¹¹⁹ Jaan Vorms (1885-1936) - *Meie Maa* väljaandja 1926-1928. Mässust jutustava romaani *Punased leegid* (1927) autor.

¹²⁰ **Veritas**. *Saaremaa mäss „uues valguses“*. *Meie Maa*. 23.02.1929.

¹²¹ Kahjuks ei õnnestunud artikli autorit välja selgitada, kuid sama pseudonüümi all on kirjutatud siseriiklikke teateid erinevates Eesti lehtedes vähemalt perioodil 1917-1933.

¹²² **Veritas**. *Saaremaa mäss „uues valguses“*. *Meie Maa*. 23.02.1929.

põhjuseid pole keegi senini viitsinud uurida - kirjutas keegi V. Vorms 1925.aastal.¹²³ Seega oli kohalik kuvand Kingissepa-küsimuses ametliku vaatenurga vastu.

Agitaatoreid ning mässule õhutajaid peeti kohalikus kuvandis pigem omakandi meesteks, kes olid Vene armees omaks võtnud radikaalsotsialistlikud vaated ning hakkasid demobiliseerituna kodus neid teistele seletama.¹²⁴ Levinuks oli arvamused, et tõsiseltvõetavaid juhte mässajatel ei olnud, ning vastuhakkamine olevat vaid mõnes kitsamas ringkonnas läbi kaalutud.¹²⁵ Samuti leiti, et *poolenamlikud* vaated olid tollal rahva hulgas üldiselt levinud. Kui 1918. aasta lõpul võeti Ajutise Valitsus lootusrikkalt vastu, siis ajapikku selgus, et uus võim ei astu vihatud mõisnike vastu mingeid samme ning maad rahvale ei jagata. Ajutisel Valitsusel ei olnud alanud sõja tõttu jõudu ega mahti maareformiga tegeleda, kuid *lihtsate* saarlaste jaoks oli asi arusaamatu – *võta ketid, anna Mihklile siit, Madisele sealt maalahmakas kätte ja asi tahe. Mis reformi siin vaja või midagi.*¹²⁶ Seetõttu olevat rahvas Eesti valitsuses pettunud ja seostanud seda *parunitega*. Samuti pidanud saarlased võimatuks *kubermanguriiki* ja sõda Venemaaga.¹²⁷ Nii tulnud iseseisvuse mõte 1918. aasta lõpul laiematele hulkadele uudisena - *ei suudetud mõista, kuidas võib seesugune väike rahvas iseseisvalt elutseda - optimistid mõtlesid, et ega halvemaks ikka ei lähe, kui sakslaste all.*¹²⁸

Mässu puhkemises süüdistati nii valitsusasutusi kui ka intelligentsi, kes Eesti riikluse aate propageerimiseks väga vähe ära tegid ning varasemad käärimise märgid, näiteks Aleksander Koidu juhitud Kogula väljaastumise, tähelepanuta jätsid.¹²⁹

Sisuliselt keskendusid kohalikku kuvandit toetavad artiklid mässuga seotud isiklike kogemuste avamise läbi jäikade ametlike vaatenurkade kritiseerimisele, nõudes sündmuse ja selle põhjuste põhjalikumalt uurimist ning mässust osavõtnute

¹²³ **Vorms**, V. *Mälestusi Saaremaa mässust*. Meie Maa. 06.05.1925.

¹²⁴ *Iseseisvuse alguspäevilt Saarel*. Meie Maa. 22.02.1935.

¹²⁵ **V.V.** *Kui saarel tehti "iseseisvust"*. Meie Maa. 20.02.1934.

¹²⁶ **V.V.** *Kui saarel tehti „iseseisvust.“* Meie Maa. 15.02.1934.

¹²⁷ Samas.

¹²⁸ **Algaja**. *Veel mälestusi Saaremaa mässust*. Meie Maa. 23.05.1925.

¹²⁹ **V.V.** *Kui saarel tehti "iseseisvust"*. Meie Maa. 20.02.1934.

rehabiliteerimist.

2.2.2. Argumentatsioonistrateegiad

Vastuhakanute karistamist peab kohalik kuvand valimatuks, läbimõtlematuks ja ebaõiglaseks. Karistusaktsiooni nimetati kättemaksujoovastuses korda saadetud teoks – välikohtu ees polevat lubatud süüdistatavatel rääkida ning isiklikest vastuoludest tulenenud valekaebuste põhjal karistatud mitmeid süütuid ja mässus osalema sunnitud isikuid.¹³⁰ Sealjuures leiti sarnasusi ülestõusu ühe algpõhjuse, mõisnike ja *parunite* vastu viha õhutamise ning 1919. aastal Landeswehri vastu sõdimise ajal üle Eesti levinud saksa-vastaste sõnavõtude vahel. Aleksander Velvelt kirjutab 1919. aasta suvel järgmist: *Tahtmata tuleb nüüd, õigemini paari nädala eest, ajakirjanduse toon ja üleskutsed parunite Landeswehri vastu sõdida, talviseid Saaremaa mässu üleskutseid meelde.*¹³¹ Imselt vihjas Velvelt vastuolule, et kui Saaremaal olid sellised loosungid riiklikult hukka mõistetud, siis nüüd kuulutati ametlikult põhimõtteliselt neidsamu loosungeid. Tugevateks argumentideks kujuneb mõnede süüdimõistetute karistuse hilisem ümbervaatamine. Näiteks määratud kahele mehele, Mihkel Unnamile ja Riidu Sillale algselt karistuseks mahalaskmine, siis vähendati seda 20. aastale sunnitööle ning lõpuks lasti mehed hoopiski vabaks.¹³² Näidetega amnesteerimisest seletatakse paljude vastuhakanute süütust.

Oluliseks jooneks on ka püüid tõestada, et kõik mässust osa võtnud ei olnud seal ei idee pärast ega isegi vabatahtlikult. Paljud olevat teiste sunnil või tõukel kohale tulnud, kuid arutanud omavahel, et *see mäss ikka õige asi ei ole.*¹³³ Seetõttu tõdetakse, et *mässajate* haudades on ka palju süütuid inimesi ning et oleks vaja läbi viia erapooletu uurimine, et *Eesti vabadussõja ajalukku Saaremaa mässust õiglane ülevaade jääks.*¹³⁴

Kuvandi üheks eripäraks võibki pidada püüdu mässus osalenuid rehabiliteerida. Üheks

¹³⁰ Velvelt, A. *Saaremaa „mässumehed.“* Meie Maa. 23.07.1919.

¹³¹ Samas.

¹³² Samas.

¹³³ Vorms, J. *Isiklikud mälestused Saaremaa mässust.* Meie Maa. 17.02.1923.

¹³⁴ *Kurb aastapäev.* Meie Maa. 14.02.1923.

argumendiks siin oli hilisem Vabadussõja lahingutes saarlaste poolt üles näidatud *tublidus, vahvus ja silmapaistvus*.¹³⁵ Iseäranis kaugele läheb Viktor Neggo, leides, et Saaremaa mässajad olid *tõelikud vabadusvõitlejad*, kes tuleks ühte ritta seada kõigi Eesti vabadusvõitlejatega.¹³⁶ Samas põimub tema ülistus otseselt ametliku kuvandiga välisagitatsiooni intensiivsuses ja Viktor Kingissepa osaluses.

Kriitika osaliseks saavad karistussalklased, kes *käest-jalust seotud vangide hukkamisest kui mingist vägiteost kelgivad*, ning karistussalgas osalemise eest edutamise - *tärnikeste ja admirali paelte* - peale loodavad.¹³⁷

Eelmainitud Veritase *kahe Viktori* artiklist võib välja lugeda ka Viktor Neggo isiku ning ka kogu ametlikku kuvandit toetava poliitilise seltskonna alavääristamist.

2.2.3. Keeleline teostus

Kohalikus kuvandis nimetatakse ülestõusnuid kohati üpris omapäraselt, olenemata sealjuures sellestki, kas artikli autor kritiseerib mahasurumist ja hukkamisi või mitte. Nimelt on iseloomulikuks jutumärkide kasutamine ametliku käsitluse terminite osas, näiteks „*mässumehed*“, „*punased*“, „*mässajad*“ ja „*seltsimehed*“.¹³⁸ Jutumärkide kasutamine sarkasmi väljendamiseks oli vägagi levinud.

Mässajaid üldistatakse kohati ka nimetuste *hulgad, rahvas* ja *mehed* all, millega viidatakse vastuhakanute laiemale tagamaale, kui ainult *punased* ja *enamlasted*.

Karistussalklaste kohta leidub selliseid mõisteid nagu *rahustajad*,¹³⁹ hiljem oma tegudega hoobelnud valitsusvägede mehi nimetatakse ka „*vägilasteks*“ ja *seljatagusteks*

¹³⁵ Näiteks **V.V.** *Kui saarel tehti „iseseisvust.“* Meie Maa. 27.02.1934; **Velvelt**, A. *Saaremaa „mässumehed.“* Meie Maa. 23.07.1919.

¹³⁶ **Neggo**, V. *Saaremaa mäss.* Päevaleht. 18.02.1929

¹³⁷ **V.V.** *Kui saarel tehti „iseseisvust.“* Meie Maa 27.02.1934.

¹³⁸ **Velvelt**, A. *Saaremaa „mässumehed.“* Meie Maa. 23.07.1919. ; **Wlt.** *Saaremaa küünlakuu mäss.* Meie Maa. 21.02.1920. ; **Mäng.** *Saaremaa mäss Pärssamas.* Meie Maa. 13.02.1924; **Käbi.** *Ka aastapäev.* Meie Maa. 21.02.1920. Pseudonüümide Käbi, Mäng ja Wlt. kasutanud on teadmata.

¹³⁹ **Algaja.** *Veel mälestusi Saaremaa mässust.* Meie Maa. 10.06.1925.

kangelasteks.¹⁴⁰ Üldiselt oli suhtumine valitsusvägedesse külm, erandlikult ka negatiivne.

Ülestõusu nimetatakse reeglina *kurvaks sündmuseks* ja selle aastapäevi *kurbadeks tähtpäevadeks*.¹⁴¹ Kuid oluline on siinjuures see, et neid on nimetatud *muhulaste ja saarlaste eriliseks, kuid kurvaks tähtpäevaks*.¹⁴² Nii on mäss ja selle aastapäevad kohalike - hukatute ja vangistatute lähedaste - jaoks isiklikult kurvad ajad, mitte aga ei ole tegu niivõrd Eesti Vabariigi või Vabadussõja kurva sündmusega, nagu võib seda leida ametlikest käsitlustest.

2.2.4. Järeldused

Meie Maas ilmus Saaremaa mässu kajastavaid aastapäevaartikleid tihedamini kui *Postimehes* ja *Päevalehes*. Samuti on kirjutajate taustad erinevad - esineb artikleid nii Kuressaare kaitsmisest kui ka vastuhakust osavõtnute sulest, mistõttu esineb erinevaid vaatenurkasid. Samas on üldjoontes sümpatiseeritud kohaliku rahvaga.

Kohalik kuvand nõuab mässu asjaolude selgitamist ning täiendub vastuseisust ja kriitikast ametlikule kuvandile. Vastuhaku peamise põhjustena nimetatakse saarerahva kehva majanduslikku olukorda, vähest usku iseseisvasse riiki ning viha mõisnike vastu. Eitatakse Viktor Kingissepa seotust Saaremaa sündmustega. Kohalikku kuvandit esindavates artiklites vaikitakse tavaliselt vastuhakanute poolt tapetud inimeste osas.

Mässu mahasurumist ja sõjakohtu tegevust kirjeldatakse läbimõtlematu, kiirustatud ning kättemaksujoovastuses korda saadetuna, mistõttu paljud süüitud inimesed hukka said. Püütakse rehabiliteerida mässust osavõtnuid, tuues näiteid amnesteerimisest ning saarlaste vahvusest Vabadussõjas. Valitsusvägedesse suhtumine on külm või negatiivse varjundiga.

¹⁴⁰ V.V. *Kui saarel tehti „iseseisvust“*. Meie Maa. 27.02.1934.

¹⁴¹ *Kurb aastapäev*. Meie Maa. 14.02.1923. ja V.V. *Kui saarel tehti „iseseisvust“*. Meie Maa. 15.02.1934.

¹⁴² V.V. *Kui saarel tehti „iseseisvust“*. Meie Maa. 15.02.1934.

Muhu- ja Saaremaa mässu peetakse kurvaks kohalike elanike, hukka saanute ja nende sugulaste seisukohast, mitte Vabadussõja kontekstis.

Siinkohal tuleks peatuda ka Viktor Neggo kirjutistel¹⁴³ ning nende suhestumisel esitatud kuvanditega. Nimelt oli Viktor Neggo kuni 1939. aastani välja agar välise enamlike agitaatorite ja Viktor Kingissepa süüdistaja. Need vaatepunktid jäävad ametliku kuvandi kõige puhtamasse vormelisse, mida kohalik kuvand tavaliselt murda üritas. Teisalt on Neggo ka kõige radikaalsem saarlaste kaitsja – kohalikud inimesed polevat mässus üldsegi süüdi, enamlikud agitaatorid olevat heatahtlikul ja vabariigimeelsel rahval suud- silmad täis valetanud. Seetõttu olevat mässust osavõtjad samaväärsed Vabadussõjas osalenutega – tõelised Eesti vabadusvõitlejad. Kohalikule kuvandile omane vastuhakus osalenute *süüituse* väide ja rehabiliteerimise püüd saab siin samuti vägagi radikaalse vormi. Seega ühendavad Neggo kirjatükid kahe erineva kuvandi radikaalsemaid otsi. Mässajate riiklikeks kangelasteks tõstmine tundub samas olevat püüe saarlaste head nime vabariigi tasandil parandada, mis seostub aga jällegi ametliku, riigikeskse kuvandiga. Sellised radikaalsed vaatenurgad võisid tuleneda tema isiksusest. Neggo oli mässu ajal Ajutise Valitsuse Saaremaa komissari ametis, korraldas Kuressaare kaitset ning osales ka erakorralise uurimiskomisjoni töös. Ta oli juba 1917. aasta suvel valitud Saaremaalt maapäeva saadikuks kui radikaalsotsialist või tööerakondlane, kuid jaanuari keskpaigas 1919. asus ta komissari ametisse aktiivse maaliitlasena.¹⁴⁴ Lisaks on Viktor Neggo perekonnaga läbi käinud Johannes Aavik teda iseloomustanud kui rahutu iseloomuga, julget ja energilist inimest, kes tegi oma iseloomu tõttu vigu ja leidis endale vaenlasi.¹⁴⁵ Seega võib Neggo vaatepunkte nimetada erandlikeks ning radikaalselt erinevaid kuvandeid siduvaks ning mitte neid lõhkuvaks.

¹⁴³ Neggo on Saaremaa mässu kajastanud väga suures mahus, olgu siinkohal mainitud mõned tema kirjatükid: **Neggo, V.** *Saaremaa mäss*. Postimees 17.02.1939 - 21.02.1939, 23.02.1939, 24.02.1939, 26.02.1939, 01.03.1939 - 05.03.1939; **Neggo, V.** *Saaremaa mäss: isiklike mälestusi ja elamusi*. Päevaleht. 15.02.1934 - 18.02.1934, 20.02.1934, 22.02.1934; **Neggo, V.** *1919: Saaremaa mäss: selle tekkimine, põhjused ja tagajärjed*. Kaitse Kodu!: 1934, nr.5 ja nr.7

¹⁴⁴ **Kivi, P.** 2013. lk 210.

¹⁴⁵ Samas, lk 212.

2.3 Enamlik kuvand

Leningradis 1917-1937 aastatel ilmunud eesti enamlaste häälekandjasse *Edasi* jõudsid esimesed teated Saaremaal toimunud mässust 1919. aasta veebruari lõpus ning seda läbi Soome ajalehtedes ilmunud Eesti sõjaväe Operatiivstaabi teadaannete. Teatati, et Saare- ja Muhumaale on Tallinnast jõudnud või seal on alanud Eesti tööliste-kommunistide revolutsioonilise liikumise mäss Ajutise Valitsuse vastu – tööliselid saavat üha enam aru, kes on nende klassisõber ning kes –vaenlane.¹⁴⁶ Teisalt leiti juuni alguses, et Eesti Ajutine Valitsus on ülestõusu *Vene enamlaste poolt õhutatud katseks tembeldanud, kuna mässu põhjused tõelikult majanduslikku laadi olid ja mäss ise Saksa parunite vägivalla vastu oli sihitud. Ühekülgse arvamise põhjal karistati siiski kõiki mässust osavõtjaid surmaga.*¹⁴⁷ Sellest nädal hiljem avaldati rindel sõjavangi võetud saarlase kirjeldusi olukorrast Saaremaal, mille kohaselt oli suurem osa (mitte aga kõik) mässust osavõtnuid hukatud ning paljud sunnitööle saadetud (enamasti eluks ajaks, mõni üksik 6 aastaks).¹⁴⁸ Nõnda võib enamlaste esmastes mässu kajastavates kirjatükkides leida küll mõningaid vastuolusid, kuid samas on tajutav kuvandi loomise soov, kuigi ühtseid vaateid mässu osas siis veel välja kujunenud polnud. Hilisemad teesid saarlase klassiteadlikkusest, vene enamlaste sekkumatusest ning ülestõusnute jõhkraast ja valimatust karistamisest – olid aga 1919. aasta suveks kõlapinda leidnud.

Alates 1920. aastast saab enamliku kuvandi üheks tugipunktiks ka Viktor Kingissepa teos *Iseisvuse ikke all*, milles on üksikasjaliselt käsitletud ka mässu põhjuseid. 1924. aastal avaldas Leningradis oma mälestused Saaremaa mässust Aleksander Valtin, tuginedes sealjuures ka Kingissepa poolt kirjutatule. 1920. aastate teisel poolel avaldatud ajaleheartiklites on Valtini kirjutise mõju äratuntav

1929. aastal korraldati Leningradis eesti tööliste haridusmajas Saaremaa mässu 10. aastapäeva mälestusüritus. Kokkusaamisel peeti kõnesid (kõnelejate hulgas oli ka

¹⁴⁶ *Revolutsiooni kasvamine Eestimaaal*. Edasi. 27.02.1919.

¹⁴⁷ *Valgest Eestist*. Edasi. 08.06.1919 .

¹⁴⁸ *Eestimaa töörahva piinamisest*. Edasi. 13.06.1919 .

Aleksander Valtin), ning esitati ülestõusu ainele näitemäng kolmes vaatuses – arvustaja sõnade kohaselt oli näidendi peamiseks nõrkuseks saare murde puudumine.¹⁴⁹ Sarnane koosolek mässu 15. aastapäeva puhul peeti sealsamas ka 1934. aasta veebruaris, kus kõneles Jaan Anvelt.¹⁵⁰

Võrreldes 1920. aastatega, on 1930. aastatel Saaremaa mässu Edasis kajastatud harvem, ajaleht lõpetas ilmumise 1937. aastal. Mastaapseid mälestusartikleid sellest ajajärgust enam leida pole, küll aga on mainitud näiteks mässust kirjutatud poemi.¹⁵¹

2.3.1. Sisu

Enamlik kuvand rõhutab Saaremaa mässu stiihilist, suisa *loodusjõulist* teket. Saaremaa kehvikud olevat pettunud uues valitsuses, mis neile maad ei andnud ega astunud loodetud samme ka mõisnike vastu. Rahvale olevat ka vastumeelt sõda Nõukogude Venemaaga.¹⁵² Samuti märgitakse saare üldist kehva majanduslikku olukorda ning varem saarelt väljas hooajatööl käinute sissetulekute ärajäämist Saksa okupatsiooni ajal. Selliselt olevat Saaremaa töörahvas Punaarmees päästjat näinud.¹⁵³ Saaremaa mässu nimetatakse ilma igasuguse välisabi ja -agitatsioonita tekkinuks.¹⁵⁴

Vastuhaku algatajatena on nimetatud sõja- ja mereväeteenistusest koju jõudnud *laialisema silmaringiga* kohalikke mehi.¹⁵⁵

Laiemal ja üldlevinud arusaama järgi oli Saaremaa mäss kodu- või klassisõda kehvikute, maatameeste ja muu töörahva ning neid rõhunud mõisnike, kodanluse ja

¹⁴⁹ Saaremaa ülestõusu 10. aastapäev. Edasi. 22.02.1929.

¹⁵⁰ Ülelinnaline eestlaste koosolek. Edasi. 10.02.1934.

¹⁵¹ Pöögelmann, H. Neile, kes „langesid võitluses vendade eest“. Edasi. 10.10.1936.

¹⁵² Valgest Eestis: Ikka Saaremaa mäss? Edasi. 30.09.1925

¹⁵³ Aleks Saarlane. Saaremaa ülestõusu 7. aastapäev. Edasi. 16.02.1926.

¹⁵⁴ Samas.

¹⁵⁵ Tummeltau, H. Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus. Edasi. 16.02 1926.

jõukamate talumeeste vahel.¹⁵⁶

Mõnel juhul ülistatakse *punast terrorit*, millega ülestõus algas – *Kes ei ole ühes töörahvaga, see on töörahva vastu. „Kuul keresse ja jää alla niisugused!“*.¹⁵⁷ Enamasti siiski veretööle ei ässitata, vaid rõhutatakse pigem mässu verist mahasurumist.¹⁵⁸

Nii ametliku kui kohaliku kuvandiga võrreldes on enamlaste ajalehes käsitletud peamiselt mässu põhjuseid, sotsialistlikku olemust ning veriseid tagajärgi, sündmuste otsest käiku ja lahingutegevust on vähem kirjeldatud. Kõige laiahaardelisemaks enamlikku kuvandit iseloomustavaks ülevaateks on Harald Tummeltau kirjutatud artikliseeriad,¹⁵⁹ milles on käsitletud nii Saaremaa elanikkonna sotsiaalsel koosseisu, mässu põhjuseid, ning isegi on arvustatud mässajate strateegilisi vigu.

2.3.2. Argumentatsioonistrateegiad

Enamlik kuvand vastandub ametlikule ning eitab kategooriliselt igasugust välist organiseerimist, nii läti enamlaste kui Viktor Kingissepa abi kujul. Saare rahvas olevat ise teadnud, et Eesti riik on tema vastane ja Venemaa ta sõber.¹⁶⁰ Välisjuhtide puudust nimetatakse mässu peamiseks puuduseks.¹⁶¹

Enamlikus ajakirjanduses on Saaremaa mässu kajastatud kas tõestamaks klassivõitluse, maailmarevolutsiooni, kodusõja ja muude bolševike poliitiliste taotluse laialdast levikut rahva seas või analüüsivaks marksistlike-leninistlike protsesside toimumist Saaremaa kontekstis. *Saare kehvik näitas veelkord kodanlusele seda tõtt, et kommunistliku partei võitlusvõtted on kogu töörahva võitlusvõtted* - kirjutab Harald Tummeltau¹⁶² 1926.

¹⁵⁶ **Tummeltau, H.** *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõusu mälestuspäevaks*. Edasi. 15.02.1927.

¹⁵⁷ **Tummeltau, H.** *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus*. Edasi. 16.02.1926.

¹⁵⁸ *Et täägid ei kuivaks verest...* Edasi. 12.09.1925; *Ikka Saaremaa mäss?* Edasi. 30.09.1925.

¹⁵⁹ **Tummeltau, H.** *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus*. Edasi. 16.02.1926, 17.02.1926 ja *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõusu mälestuspäevaks*. Edasi. 15.02.1927, 18.02.1927, 22.02.1927.

¹⁶⁰ *Ikka Saaremaa mäss?* Edasi. 30.09.1925.

¹⁶¹ **Aleks Saarlane.** *Saaremaa ülestõusu 7. aastapäev*. Edasi. 16.02.1926.

¹⁶² Harald Tummeltau (1899-1938) - Punaarmee kindralstaabi luurevalitsuse ohvitser. Hukati 1938.

aastal.¹⁶³

Samuti on taotletud Eesti ametliku käsitluste demonteerimist/hävitamist, marginaliseerides viimaste legitiimsust ning tõstes ühteaegu ning seeläbi oma kuvandi usaldusväärset. Eesti valitsust süüdistatakse valelikkuses, tõe moonutamises ja arguses.¹⁶⁴

Üldiselt esineb enamlikus kuvandis väidete katteks vähe argumente, pigem kasutatakse deklaratiivseid väiteid ja halvustavaid näiteid ning õige järelduse tegemine jäetakse lugejale.

2.3.3. Keeleline teostus

Sõnakasutuselt on enamlik ajakirjandus vägagi rikkalik ja mahukas uurimismaterjal, mistõttu on siinkohal esitatud vaid vähesed näited *Edasis* ilmunud artiklitest. Üldiselt võib eristada kahte tugevalt rõhutatud suunda: Eesti Vabariigi valitsuse ja *kodanluse* alavääristamine, marginaliseerimine ja ebainimlikuna näitamine; teiseks ülestõusnute ja Saaremaa töörahva ülistamine.

Mässus osalenuid nimetatakse üldistavalt *Saare töörahvaks* ja *noortöölisteks*,¹⁶⁵ aga ka *punasteks* ja *saare kangelasteks* ja *partisanideks*.¹⁶⁶ Üldiselt on jäetud mulje vastuhaku mastaapsusest. Valitsusvägesid nimetatakse *valgekaartlasteks*¹⁶⁷ ning *timukateks*, Jaan Klaari on sealjuures *Saaremaa ülemtimukaks* peetud.¹⁶⁸

Nõukogudepärasele väljendusviisile omaselt on laialdaselt kasutatud demagoogilis-

aastal.

¹⁶³ **Tummeltau**, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus*. Edasi. 16.02.1926

¹⁶⁴ **Aleks Saarlane**. *Saaremaa ülestõusu 7. aastapäev*. Edasi. 16.02.1926; **Tummeltau**, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus*. Edasi. 17.02.1926

¹⁶⁵ **Tummeltau**, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus*. Edasi. 16.02.1926.

¹⁶⁶ **Tummeltau**, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus*. Edasi. 18.02.1926; *Kuidas võitles Eesti töörahvas kodusõjas*. Edasi. 24.02.1928.

¹⁶⁷ **Tummeltau**, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus*. Edasi. 16.02.1926.

¹⁶⁸ **Aleks Saarlane**. *Saaremaa ülestõusu 7. aastapäev*. Edasi 16.02.1926.

retoorilist kõneviisi. Iseloomulikuks on rafineeritud ning kohati äärmustesse langev sõim või ülistamine. Näiteks on mässu mahasurumise kohta eepiliselt öeldud: *Sajad tapetud, surnuks piinatud, vangimüüride vahele heidetud märgivad teed, mil verejanuline kodanlus oma võimu saartel uuesti püsti upitas.*¹⁶⁹ 1920. aastate teisel poolel toimunud Saaremaa mässu kohtuasjadest kirjutatakse järgmist: *Ja nagu veriseks hirvituseks olevat eesolevaks protsessiks kaebealuste „kaitsjaks“ kutsutud, teiste hulgas, seesama Teemant, kes Saaremaa revolutsiooni mahasurumises Eesti kodanluse piiritud verejanu kehastas ja kõik tsaarikindralid selles tiirasuses üle trumpas.*¹⁷⁰

Kui 1919. ning ka veel 1925. aastal kasutati Saaremaa sündmuste kirjeldamisel mõisteid *Saaremaa mäss* ja *revolutsiooniline väljaastumine*,¹⁷¹ siis alates 1926. aastast on enamlikus kuvandis juurdumas terminid *üleštõus* ja *tööraha sõjariistus üleštõus*. Termin *üleštõus* relvastatud vastuhaku tähenduses kinnistus sel perioodil Edasis kiiresti. Selle mõiste täpsemat etümoloogiat ei õnnestunud siinkirjutajal välja uurida, kuid tõenäoliselt võib see olla tulenenud venekeelsest sõnast *vosstanie*.

Saaremaa mässu enamikku kuvandisse on põimitud ka nõukogude propaganda standardnäited: *17 aastane partisaan, keda valged kätte olid saanud, vastas küsimuse peale: kui palju metsas punaseid on: „Juba ma teile kontrrevolutsionääridele seda ütlen. Pärast surma vastan“. Selle eest murti poisi käe- ja reieluud puruks ja kui ikka vastust ei saadud, siis lasti maha.*¹⁷² Sellisest juhtumisest muid teateid ega ka vihjeid ei ole õnnestunud leida, mistõttu on see siinkohal arvatud enamliku ajakirjanduse *hea tava* osaks.

Enamliku kuvandi rõhuasetuse võtab üldjoontes kokku tõdemus: *Saaremaa üleštõus on üks verisematest, aga ka üks hiilgavamatest lehekülgedest Eesti töörahva võitluse ajaloos.*¹⁷³ Ühelt poolt sõimatakse valitsusvägesid mahasurumise eest, teisalt antakse au

¹⁶⁹ *Saaremaa üleštõusust 10. aasta eest*. Edasi. 01.02.1929.

¹⁷⁰ *Et täägid ei kuivaks verest...* Edasi. 12.09.1925.

¹⁷¹ Nt Saaremaa töörahva piinamistest. Edasi. 13.06.1919; *Et täägid ei kuivaks verest...* Edasi. 12.09.1925; *Ikka Saaremaa mäss?* Edasi. 30.09.1925.

¹⁷² *Kuidas võitles Eesti töörahvas kodusõjas*. Edasi. 24.02.1928.

¹⁷³ *Saaremaa üleštõusust 10. aasta eest*. Edasi. 01.02.1929.

ideede eest langenutele ja nõutakse kättemaksu.

2.3.4. Järeldused

Saaremaa mässu on *Edasis* kajastatud üpris lünklikult - aastatel 1920-1924 ei ilmunud veebruarikuiseid mälestusartikleid, samuti ka pärast 1929. aastat. Kõige detailsemalt käsitles teemat Harald Tummeltau, teiste autorite artiklid on jäänud pinnapealseteks. Kui esimesed teated 1919. aastal sisaldasid vastuolusid, siis 1920. keskpaigaks on kuvand ühtlane.

Enamlik kuvand tõlgendab Muhu- ja Saaremaa mässu omaette kodusõja ja klassivõitluse juhtumina. Vastuhaku puhkemise põhjustena tuuakse välja saarlaste klassiteadlikkust, kommunistlike ideede loomulikku levikut, viha parunite vastu ning valitsuse tekitatud kehva majanduslikku olukorda. Eitatakse enamlaste sekkumist mässu puhkemisel. Väiteid argumenteeriti aga üpris vähesel määral.

Groteskselt kirjeldatakse vastuhaku mahasurumist ning valitsusvägede jõhkrust, samas kui mässus osalenuid ülistatakse. Ülesastumist näidatakse massiliikumisenähtuseks. Juhtimise ja organiseerituse puudust nenditakse kui viga. Sündmus on mahutatud ideoloogia dogmaatilistesse raamidesse.

Enamliku, ametliku ja kohaliku kuvandi aspekte võrdlev tabel on esitatud lisades.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Vaata Lisa 4.

Kokkuvõte

Seega võib öelda, et 1919. aasta Muhu- ja Saaremaa mäss oli kohalike meeste poolt ellu kutsutud vastuhakk Eesti Ajutise Valitsuse mobilisatsioonile, mis kujunes väiksema aktivistide ringkonna eestvedamisel mässuks valitsuse vastu. Mässu puhkemiseks andis aluse rahva majanduslik kitsikus ning jahedus uue valitsuse suhtes, viha saksa soost mõisnike vastu, aga ka kohalike valitsusasutuste nõrkus ning rahva hulgas levinud enamlikud või radikaalsotsialistlikud ideed. Mässu puhkemise otseseks ajendis sai sundmobilisatsioon. Vastuhakus võis kokku osaleda üle pooletuhande inimese, kellest umbes 160 hukka said. Mässulised tapsid 23 inimest. Mitmed mässus osalemise eest vangistusega karistatud isikud hiljem amnesteeriti, kuid veel 1920. aastate keskpaigas arutati mõnede mässuliste asju kohtus. Pärast 1940. aasta juulipööret hukkas Nõukogude võim enamuse karistussalgas osalenud ohvitseridest.

Töö uurimusliku osa seisukohast tuleb tõdeda, et 1919. aasta Muhu- ja Saaremaa mässu teema on uuritud ajajärgu ajakirjanduses vägagi vastuoluline. Laialdaselt on kajastatud mässu käiku ja sündmustikku, kuid palju ruumi on ka pühendatud nende sündmuste pööramiseks enese poliitiliseks kasuks. Vaatenurkades mässu olemusele, põhjustele ja selles osalenutele saab üldjoontes eristada kolme erinevat gruppi ehk kuvandit.

1919. aastal konstrueeriti Saaremaa mässu ametlikku kuvandit aktiivselt Eesti Maarahva Liidu väljaandes *Maaliit*, hiljem esindasid kuvandit üksikisikute vaatenurkade avaldamise läbi *Päevaleht* ja *Postimees*, erandlikel juhtudel ka *Meie Maa*. Kohalikku kuvandit toetas Kuressaares ilmunud *Meie Maa*, enamlikku Leningradis ilmunud *Edasi*. Samas selgus, et kohalik kuvand võis ametlikuga üpriski läbipõimunud olla, seda peamiselt saarlastest kaitseliitlaste kirjutistes. Viktor Neggo ühendas oma kirjutistes aga mõlema kuvandi äärmused - välisjuhtimise ning mässus osalenute kangelasteks tõstmise.

Sisuliselt käsitles ametlik ehk riigikeskne kuvand mässu Vabadussõja ajal noore vabariigi tagalas tekkinud sõjalise ohuna, mis oli vaja kiirelt ning resoluutselt

likvideerida. Taolise resoluutsuse põhjendamiseks väideti, et vastuhakk oli agiteeritud ja korraldatud enamlaste poolt ning Nõukogude Venemaalt saadetud juhtnööride järgi. Agitatsioonile oli niivõrd lai hulk muhulasi ja saarlasi allunud oma rumaluse, majanduslikult kehva olukorra ning saksaviha tõttu. Kohalikku ehk Muhu ja Saaremaa inimestele orienteeruvat kuvandit iseloomustab vastuseis ametlikule kuvandi jäikusele. Mässu peeti kohalike radikaalsemate meeste algatatuks ning selle põhjusteks viha mõisnike vastu, majanduslikku kitsikust, riigi halba mainet või teadmatust valitsuse olemusest. Eitati väliste juhtide olemasolu ning nõuti mässu põhjuste ning olemuse lähemat selgitamist. Mässus osalenuid püüti rehabiliteerida. Enamlik kuvand pidas Saaremaa mässu spontaanselt puhkenud klassivõitluse vormiks ehk kodusõjaks, samuti vastandudes ametlikule kuvandile. Vastuhakku peeti näiteks kommunistlike ideede leviku pidurdamatusest. Mässu ajenditena nimetati ka saksaviha ja vaesema rahva väljakannatamatut majanduslikku seisukorda, väljaastumist kirjeldati mastaapsena. Seega esitasid kõik kuvandid kehva majanduslikku olukorda ja saksaviha mässu põhjustena. Kohalik kuvand peamiselt nendele tugineb, ametlikus ja enamlikus kuvandis on need esitatud poliitiliste põhjuste kõrval teisejärgulistena. Kohalik ja enamlik kuvand vastanduvad ametlikule vastuhaku välise juhtimise ning Viktor Kingissepa osaluse väites.

Argumentatsiooni osas oli enamlik kuvand tagasihoidlik, esitades peamiselt dogmaatilisi väiteid. Ametlikus vaatenurgas kasutati välisagitatsiooni tõestamiseks mõningaid aluseta väiteid ning mahasurumise verisuse õigustamiseks kujutati mässajaid või nende juhte stereotüüpselt tegelike kriminaalidena. Oma väidet paljude mässus osalenuite süütusest tõestas kohalik kuvand vastuhakanutele määratud karistuste hilisema ümbervaatomise ja amnesteerimisega. Rehabiliteerimist nõuti ka alusel, et paljud mässust osavõtjad olid hiljem Vabadussõjas võideldes end tõestanud.

Keeleliselt iseloomustas ametlik kuvand vastuhakanuid ebamoraalsete ning kuritegelikena. Üksikute kriminaalse taustaga isikute näitel esitati mässuliste sotsiaalset tausta ja vastuhaku marginaalsust. Kohati heroiseeriti karistussalka ja Kuressaaret kaitsnud gümnasiste. Saaremaa mässu mahasurumise ja sõjakohtu tööst eelistas ametlik

kuvand vaikida. Ametliku vaatenurga termineid kasutati kohalikus kuvandis jutumärkides, mis sümboliseerib jällegi kohaliku käsitluse vastuseisu ametlikule. Kohalik kuvand kirjeldas ka mässu mastaapsust, kuid vaikis üldiselt vastuhakanute poolt korda saadetud tapmistest. Enamlikus kuvandis halvustati laialdaselt retoorilist kõneviisi kasutades karistussalka, kaitseliitlasi ja seeläbi Eesti valitsust. Mõnel juhul kiideti mässulisi kaitseliitlaste ja mõisnike tapmise eest, kuid peamiselt eelistatakse sellest vaikida. Seega olid igal kuvandil ka omad ebamugavad teemad - kas karistussalga või vastuhakanute teostatud tapmised, millest võimalust mööda vaikiti.

Ametlik kuvand leiab, et mäss oli kurb sündmus Eesti riigi jaoks, kohalik kuvand nimetab seda kurvaks eelkõige saarlaste ja muhulaste jaoks. Enamlased nimetavad mässu aga veriseks, kuid hiilgavaks peatükiks töörahva võitluse ajaloos.

Sellised oleksid üldjoontes Saaremaa mässu erinevad kuvandid perioodil 1919-1940 valiku eestikeelsete ajalehtede näitel. Samad diskursused esinevad ka tollaegses teemakohases kirjanduses ning nende olemasolu tuleks teema edasisel uurimisel arvesse võtta.

Metodoloogilisest küljest peab tunnistama, et valitud Ruth Wodaki kriitilise diskursuseanalüüsi meetod ei ole käesoleva töö mahu ning temaatilise laiahaardelisuse suhtes kõige efektiivsem, pigem sobiks see ühte diskursusesse süvenemiseks kui mitme võrdlemiseks. Meetodi täie potentsiaali kasutamiseks oleks vajalik ka põhjalikum psühholoogia- ning semiootikaalne ettevalmistus. Läbitöötatud artiklitest leidis kasutamist umbes kolmandik, kuna osas leitud materjalidest käsitletakse Saaremaa sündmusi möödaminnes või liiga üldiselt. Samas võimaldas meetod luua erinevate kuvandite aspekte võrdleva tabeli.

Muhu- ja Saaremaa mässu järelkajade osas on käesolevas töös tähelepanu pööratud ka amnesteerimisele ja 1920. aastate keskpaigas toimunud mässus osalenute kohtuprotsessidele. Neid Saaremaa mässuga seotud aspekte varem uuritud ei ole, kuid kindlasti tuleks tulevikus neid uurimisküsimusi üksikasjalikumalt selgitada. Samuti oleks potentsiaalselt võimalik uurida ka Saaremaa mässu baltisaksa kuvandit.

Summary

Images of the 1919 Saaremaa Uprising in Estonian Language Newspapers between 1919 and 1940.

This research aims to give an overview of different images of the 1919 Saaremaa Uprising in order to simplify the comprehension of politically partial sources concerning this historical event. The first paragraph gives a brief overview of the Uprising, its causes and consequences. The second paragraph concentrates on the analysis of the images by exerting the Critical Discourse Analysis method of Ruth Wodak.

Articles from five Estonian language newspapers – Postimees, Päevaleht, Maaliit, Meie Maa and the Bolshevik Edasi – form the base materials for the research. Within them, three images of the Uprising can be distinguished – the Official, the Local and the Bolshevik image. The analysis brings forth several differences between them by analysing the different strategies of persuasion and forms of linguistic realisation used in each image.

Due to emerge the different means of historical event exploitation in a political strife and the exaggeration of its various aspects. This also enables to evaluate different discourses of the Saaremaa Uprising. For example, on the topic of general assessment of the Uprising - by the Official image it was a nationally sad event of the War of Independence, for the Bolsheviks it was a gory, but glorious chapter of the proletarian struggle. By the Local image the Uprising was a sad and regrettable event for the local people of Saaremaa and Muhu.

Kasutatud materjalid

Arhiivimaterjalid

Eesti Rahvusarhiiv:

ERA.14. Siseministeerium.

ERA.31. Riigikantselei.

ERA.496. Kindralstaap.

ERA.690. Pääsküla Sõjavangide Laager.

ERA.813. Saare Maakonna Kaitseliit ja Saarte Komandantuur.

ERA.2124. Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon.

EAA.1902. EAÕK Pühalepa kogudus.

ERAF.25. Kominterni Eesti sektsioon Leningradis.

Ajaleheartiklid

Postimees

22.02.1919. *Kodumaalt: R.R. Saaremaa sündmused.*

26.02.1919. *Kodumaalt: Enamlaste ohvrid.*

03.03.1919. *Mitmesugused teated: Saaremaa kommunistide ohvrid.*

03.03.1919. *Sõjariistus mässu kohta Saaremaal.*

08.03.1919. *Saaremaa mäss.*

26.04.1926. *„Saaremaa mäss“ kohtupalatis.*

28.04.1926. *Saaremaa mässajad õigeks mõistetud.*

17.02.1939. *Neggo, V. Saaremaa mäss.*

21.03.1939. *Neggo, V. Veelkord Saaremaa mässust.*

Päevaleht

28.02.1919. *Saaremaa mäss.*

24.09.1925. *Saaremaa mäss.*

16.02.1929. *Neggo, V. Saaremaa mäss.*

18.02.1929. *Neggo, V. Saaremaa mäss.*

22.02.1934. *Neggo, V. Saaremaa mäss.*

Maaliit

26.02.1919. *Saaremaa sündmused.*

01.03.1919. *Sõjariistus mäss Saaremaal.*

04.03.1919. *Sõjariistus mässu põhjused Saaremaal.*

Meie Maa

23.07.1919. *Velvelt, A. Saaremaa „mässumehed.“*

21.02.1920. *Aasta eest.*
 21.02.1920. Wlt. *Saaremaa küünlakuu mäss.*
 21.02.1920. Käbi. *Ka aastapäev.*
 14.02.1923. *Kurb aastapäev.*
 17.02.1923. Vorms, J. *Isiklikud mälestused Saaremaa mässust.*
 13.02.1924. Mäng. *Saaremaa mäss Pärnemaal.*
 10.06.1925. Algaja. *Veel mälestusi Saaremaa mässust.*
 26.09.1925. *Saaremaa mässu viimane vaatus.*
 23.02.1929. Veritas. *Saaremaa mäss „uues valguses.“*
 15.02.1934. V.V. *Kui saarel tehti „iseseisvust.“*
 20.02.1934. V.V. *Kui saarel tehti „iseseisvust.“*
 27.02.1934. V.V. *Kui saarel tehti „iseseisvust.“*
 22.02.1935. *Iseseisvuse alguspäevilt Saarel.*

Edasi

27.02.1919. *Revolutsiooni kasvamine Eestimaal.*
 08.06.1919. *Valgest Eestist.*
 13.06.1919. *Eestimaa töörahva piinamisest.*
 30.09.1925. *Valgest Eestis: Ikka Saaremaa mäss?*
 16.02.1926. Aleks Saarlane. *Saaremaa ülestõusu 7. aastapäev.*
 16.02.1926. Tummeltau, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus.*
 17.02.1926. Tummeltau, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõus.*
 15.02.1927. Tummeltau, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõusu mälestuspäevaks.*
 18.02.1927. Tummeltau, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõusu mälestuspäevaks.*
 22.02.1927. Tummeltau, H. *Saaremaa töörahva sõjariistus ülestõusu mälestuspäevaks.*
 24.02.1928. *Kuidas võitles Eesti töörahvas kodusõjas.*
 01.02.1929. *Saaremaa ülestõusust 10. aasta eest.*
 22.02.1929. *Saaremaa ülestõusu 10. aastapäev.*
 10.02.1934. *Ülelinnaline eestlaste koosolek.*
 10.10.1936. Pöogelmann, H. *Neile, kes „langesid võitluses vendade eest.“*

Kasutatud kirjandus

Buxhoeveden, Oskar von. *Der Kommunistenaufruf auf Oesel 1919.* (toim. H. v. Hirschheydt) *Baltische Hefte*, XV. Hannover-Döhren: 1969.

Elango, Õie; **Ruusmann**, Ants; **Siilivask**, Karl. *Eesti maast ja rahvast: Maailmasõjast maailmasõjani.* Tallinn: 1998.

Harjula, Mirko. *Eesti 1914-1922: maailmasõda, revolutsioonid, iseseisvumine ja Vabadussõda.* (toim. A. Pajur). Tallinn: 2011.

Hiie, Piret. *1919. aasta mäss Muhu- ja Saaremaal.* Kuressaare: 2010.

Hiimaa, Karin. *Aafrika retseptioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917).* *Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis* 12. Tartu: 2006.

Kivi, Priit. Victor Neggo – Ajutise Valitsuse Saaremaa komissar. *Saaremaa muuseum:*

kaheaastaraamat 2011-2012. (toim. O. Pesti). Kuressaare: 2013.

Kreegipuu, Tiiu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960. *Tuna*, nr. 3/2007.

Lust, Kersti. *Maaküsimus Saaremaal 1841-1919*. Tartu: 2003.

Pajur, Ago. *Eesti lugu*. Vikerraadio, 14.02.2009. (fonoteegi nr. ASCDR-9971)

Pajur, Ago; **Tannberg**, Tõnu; **Vahtre**, Lauri; jt. *Eesti ajalugu. VI, Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*. (toim. A. Pajur, T. Tannberg, S. Vahtre). Tartu: 2005.

Püüa, Endel. Mihkel Neps – Saaremaa „kuningas“. *Saaremaa muuseum: kaheaastaraamat 2009-2010*. (toim. O. Pesti). Kuressaare: 2011.

Rigby, Stephen Henry. History, Discourse, and the Postsocial Paradigm: A Revolution in Historiography? *Postsocial History: An Introduction*. (toim. M. A. Cabrera). Lanham: 2004.

Sunila, August. *Saaremaa ülestõus 1919*. Tallinn: 1988.

Valtin, Aleksander. *Revolutsioon Saaremaal*. Leningrad: 1924.

Volt, Mihkel. Kriitiline diskursianalüüs. Kasutamisevõimalusi teksti ja kultuuri uurimisel. *Vikerkaar*, nr. 12/1997.

Wodak, Ruth. *The Discursive Construction of National Identity* (toim. R. Wodak, R. de Cillia, M. Reisigl, K. Liebhart). Edinburgh: 2009.

Wehmeier, Stefan. Historiography (and Theory) of Public Relations History. *Perspectives on Public Relations History and Historical Theorization: Other Voices*. (toim. T. Watson). Basingstoke: 2015.

Lisad

Lisa 1. Viktor Neggo ca 1926-1931. Rahvusarhiivi fotode andmebaas.

Lisa 2. Saaremaa 1919. aasta mäss: karistussalga ohvrid Kullimäel. SM F 1333 Fn, Saaremaa Muuseum. Tõenäoliselt on tegu siiski Upa lahingupaigaga.

Operatiivstaabi teadaanded Saaremaa mässust.

20. weebruaril, õhtul. (1919.)

Viimasel ajal hakkasid need enamlasted, kellel mannermaal kus kindel kord jalul, midagi teha polnud, ennast saartele koondama, mis keskvalitsuse mõjust kaugel on ja kus hõlbus oli üle mere, Domesnesi kaudu, ka Läti ja teiste enamlastega sidet pidada.

Selgumal ajal, kui waenlane frondil oma vastu-pealetungimist algas, nimelt 16. weebruaril, astusid Muhu ja Saaremaa enamlasted sõjariistadega varustatud, E. A. valitsuse esitajate vastu välja, ennast Muhumaal ja Muhumaa ja Kuresaare vahel koondades. Nende vastu saatis valitsuse esitaja Kuresaarest sõjalised jõud 17. weebruaril välja.

Niihama jaadeti ka Tallinnast jalk ratsa ja jalaväge Muhumaale. Sellel jalgal oli 19. weebr. Muhumaal waenlastega tulewahetus, kusjuures 10 enamlasti surma said. Selle järele võttis jalk kõik Muhumaa oma alla, teda waenlastest puhastades. Meie väesalk on Kuresa-

saare poole edasi liikumas. Hiinamaal pole mingisugust korratust olnud.

21. weebruari õhtul.

Saaremaal jõudis meie Tallinnast välja saadetud väesalk täna, 21. weebruaril kell 3 peale lõunat Kuresaarde. Tee peal olid mõned väikesed kokkupõrkamised enamlaste salkadega. Suuremal osal Saaremaal on kord juba jalal.

22. weebruaril.

Saaremaal. Meie Tallinnast välja saadetud väesalk puhastab Kuresaare ümbrust ja liigub edasi Sõrveäärde, Kuresaare võtmise juures langes meie kätte 97 wangi, nende seas enamlaste ülemjuhataja ühes staabiga. Enamlaste kaotused surnutena umbes 120 meest; meie kaotused 1 jurnu ja kaks kergesti haawatud.

24. weebruari hommikul.

Saaremaal jõudsid meie salgaosad, mis Kuresaarest välja saadetud, 23. weebr. ühed Kihelkonda, teised Sõrveäärel kunni Mõnto mõisani. Nii siis on kord juba terwel Saaremaal jalul ja telefoni võrk korda seatud.

Lisa 3. Koondatud Operatiivstaabi teadaanded Saaremaa mässust. Meie Maa. 21.02.1920.

	Ametlik kuvand	Kohalik kuvand	Enamlik kuvand
Mässu olemus	Kommunistide organiseeritud rünnak Eesti Vabariigi tagalas	Kurb arusaamatus, ülesastumine sakslaste vastu	Saarlaste klassiteadlikkuse vili, töörahva klassivõitlus
Peamised põhjused	Enamlik agitatsioon	Maapuudus, infosulg	Eesti valitsuse kurnamine
Mässu nimetamine	mäss	“mäss”*	revolutsiooniline väljaastumine, alates 1926 ka töörahva relvastatud ülestõus,
Mässajate nimetamine	punased, enamlased, punakaartlased, mässajad	“punased”*, “mässajad”*, vastuhakanud, rahvas, hulgad	proletariaat, ülestõusnud, töörahvas, noortöölised
Valitsusvägede nimetamine	päästjad	rahustajad, “vägilased”*	valgekaartlased, timukad
Kuvandit esindavad isikud	Viktor Neggo, Jaan Klaar, <i>R.R.</i>	Aleksander Velvelt, Jaan Vorms, <i>Veritas</i>	Hans Pöögelmann, Harald Tummeltau, Viktor Kingissepp, Aleksander Valtin

* - jutumärke artiklites kasutatud iroonia väljendamiseks.

Lisa 4. Muhu- ja Saaremaa mässu kuvandite aspekte võrdlev tabel.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Eimar Tärk (snd. 13.06.1995)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

“1919. aasta Muhu- ja Saaremaa mäss ning selle kuvandid eestikeelses ajakirjanduses perioodil 1919-1940,” mille juhendaja on Aigi Rahi-Tamm,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 19. mail 2017.